

BARTHA ANTAL

Kijev és Itil

A kijevi keleti szláv fejedelemség a IX. század utolsó negyedében, Oleg fejedelem uralmával jelent meg mint önálló politikai tényező Kelet-Európa történetében. Az északról délre vonuló Oleg katonai és politikai tevékenységével kezdetét vette a keleti szláv törzsi földek egyesítése. Az egyesítés politikai szereplőkben bővelkedő eseményeinek háttéréül azok a gazdasági és társadalmi folyamatok szolgáltak, amelyek szétzilálták az ősi nemzetségi formákat, ami együtt járt a nemzetségi arisztokrácia kiemelkedésével, a szabad szláv földművesek szolgaságba süllyedésével.

Az utóbb vázolt folyamatok jelentős mértékben a kazár uralom politikai keretei között következtek be.¹

A Kaganátus hatalma alá került keleti szláv törzsek történetének részletei alig ismertek. Az egyéb kazár függőségben élő népek sorsának analógiáját véve figyelembe a politikai függőség az egyes szláv törzseken és nemzetségeken belül formálódó hatalmi viszonyokat nemigen befolyásolhatta. Az Oleg előtti korszak eseményeire utaló feljegyzések az orosz évkönyvek különböző variánsaiban arra engednek következtetni, hogy különösen az északi törzsek között gyakoriak voltak az ellentétek, s mindegyik főnök önállóan uralta saját „nemzetségét”.² Különbözik ennek az Oleg előtti korszaknak a politikai eseményeit a különböző évkönyvváltozatok meglehetősen ellentmondásosan ismertetik.

A következőkben sorra vesszük a korai kijevi viszonyokra vonatkozó forrásadatokat, amelyek a továbbiakban következtetéseink alapját fogják szolgáltatni.

A korai orosz történet kijevi korszakát a novgorodi korszak előzte meg, maga Oleg is Kijev elfoglalása előtt novgorodi fejedelem volt. Nem véletlenül vált Kijev és a poljan törzs a koraközépkori orosz élet központjává. Kijev és a poljan törzs a Dnyeper középső folyásának vidékén a távolsági kereskedelem útvonalában, a kelet-európai folyók mentén élő keleti szláv törzsek vonzási pontjában feküdt. A keleti szláv fejedelmi központ csiráit képező települések — számszerint a feltételezések szerint három — jelentős gazdasági és politikai

¹ Д. С. Лихачев: Повесть временных лет. I. М—Л. 1950. 16. I. (A továbbiakban a Poveszty szövegére hivatkozáskor Повесть... D. Sz. Lihacssov, szövegmagyarázatkor Лихачев П.). М. И. Артамонов: История Хазар. Л. 1962. 365—399. I. С. М. Соловьев: История России с древнейших времен. I. М. 1959. 141. I. В. Н. Татищев: История Российская. I. М—Л. 1962. 354. I. D. M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars. Princeton. 1954. 233—234, 237—238. I.

² Повесть... 13, 18. I. Лихачев, II. 234—238. I.

központok voltak.³ A kedvező lehetőségek valóraváltása aktív politikai tevékenység eredményeként következett be: ez a politikai aktivitás a korabeli szláv társadalom jellegéből következően nem volt békés, hanem agresszív fellépések sorozatát váltotta ki. Az erőszak nyílt alkalmazása, hitszegés és leplezetlen brutalitás, párosulva a társadalom teherbíró képességét mind gazdasági, mind pedig katonai vonatkozásban számba vevő politikai éleslátással, kimagasló szervező képességgel nyitotta meg az utat a feudális civilizáció felé.

Oleg, még mint a novgorodi helyi fejedelem, harcosaival elfoglalta Szmolenszket, a krivics törzs központját, Ljubecset — a későbbi kedvelt fejedelmi tartózkodóhelyet —, ahová saját férfiain⁴ ültette, s végül Kijevet, amelyet saját székhelyévé tett. A 907. évi bizáncellenes hadjárat során több törzsből álló kievi had és Oleg nevében Karl, Farlof, Velmud, Rulav és Sztomid követeltek a bizánci udvartól sarcot a harcosok, valamint Kijev, Csernigov, Perejaszlavl, Polock, Rosztov, Ljubecs és a többi orosz grád számára. A Bizánccal kötött egyezmény értelmében a szláv földről érkező kereskedők (goszti) közül elsősorban a kijevieknek, másodsorban a csernigoviaknak, a perejaszlavlaknak s az egyéb városokból érkezőknek ígért a bizánci udvar havi ellátmányt.⁵ Oleg és férfiain⁶ a pogány istenek előtt esküvel fogadták a bizánciakkal kötött szerződés tiszteletben tartását.

912-ben Oleg férfiain:⁷ Karl (Karli), Inegeld, Farlof, Veremud, Rulav, Gudi, Ruald (Hroaldr), Karn, Frelav, Ruar, Aktevu, Truan, Lidul, Foszt és Sztomid érkeztek Konstantinápolyba békét kötni. A felsorolt férfiak Oleg orosz nagyfejedelem és a hatalma alatt levő fényes és nagy fejedelmek,⁸ valamint a fényes bojárok⁹ nevében üdvözölték a bizánci uralkodókat.

945-ben Igor küldte el férfiain¹⁰ békét kötni Bizánccal. A férfiak Igor követeiként és kereskedőiként mutatkoztak be a császári udvarban; Ivor a nagyfejedelem Igor követe, a közös követek közül Vuefaszt képviselte Szvjatoszlávot, Igor fiát, Iszkuszevi Olga fejedelemasszonyt, Szludi (Slodi) Igor nagyfejedelem szintén Igor nevű unokaöccsét, Uleb Volodiszlávot, Kanicar Predszlávát, Sihbern (Sigbjörn) Szfandr Uleb feleségét (az utóbbi olvasata bizonytalan: talán Uleb feleségének Szfandrának volt a követe), Praszten Turodov, Libiar Fásztov, Grim Szfirkov, Praszten Akun Igor unokaöccsét, a többi követek Kari Tudkov, Karsev Turodov, Jegri Jevlivszkov, Voiszt Vojkov, Isztr Aminodov, Praszten Bernov, Javtjag Gunarev, Sibrid Aldan (Halfdanr), Kol Klekov, Szteggi Jetonov, Szfirka . . . , Alvad Gudov, Fudri Tuadov, Mutur Utin kereskedők; továbbá Adun, Adulb, Iggivlad, Uleb, Frutan, Gomol, Kuci, Jemig, Turobid, Furoszten, Bruni, Poald, Gunasztr, Fraszten (Freysteinn), Igeld, Turbern, Mone, Ruald (Hroaldr), Szven, Sztir, Aldan (Halfdanr), Tilen, Apubekszár, Vuzlev, Szinko, Borics, akiket az orosz nagyfejedelmek kívül a többi fejedelmek és a bojárok

³ М. К. Каргер: Древний Киев. I. М.—Л. 1958.

⁴ Повесть . . . 20. l. — Лихачев, II. 250—251. l. — С. М. Соловьев: i. m. 139. l. — В. Н. Татищев: i. m. 110—111. l. — Ljubecs az Oleggel kapcsolatos események során a feltevések szerint a 907. évi kijevi—bizánci egyezmény szövegének analógiájaként került említésre. Szolovjev a szeverján törzs központjának tartja Ljubecset. Oleg kijevi megjelenésével kapcsolatban Tatischev nem említi sem Szmolenszket, sem Ljubecset.

⁵ Повесть . . . 24—25. l. — Лихачев, II. 266—268. l. — С. М. Соловьев: i. m. 147. l.

⁶ Повесть . . . 25. l.

⁷ Уо. 25. l.

⁸ Уо. 25—26. l.

⁹ Уо. 26. l.

¹⁰ Уо. 34. l.

küldtek.¹¹ A 945. évi orosz—bizánci szerződés tiszteletben tartására a pogány oroszok a maguk hite szerint, míg a keresztények, mert sok volt a keresztény varég és a kazár,¹² a Szt. Illés székesegyházban esküdtek fel a szerződés megtartására.

A drevljan törzs fejedelme Mal¹³ volt, aki törzse legkiválóbb férfait¹⁴ küldte Olga fejedelemszonyhoz házassági ajánlatával. Olga kiskorú fiának, Szvjatoszlávnak a nevelője (kormilec, szószerint táplálója) Asz mud és Szveneld vajda (vojevoda)¹⁵ neve és méltósága fordul elő az Igor halálával és a drevljan Mal Olgának tett házassági ajánlatával kapcsolatos csemények során.

Igor kijevi fejedelmet druzsinája¹⁶ — fegyveres kísérete — beszélte rá a végzetes kimenetelű adóztatásra a drevljanok körében, és Igor férfiai erőszakoskodtak a drevljanok között. Igor kísérete arra panaszkodott, hogy Szveneld vajda fiatalabb druzsinája¹⁷ (otroci) fegyverbe és ruhába öltözött, míg ők — Igor harcosai — meztelenek.

A drevljanok azzal kérkedtek Olga előtt, hogy a drevljan fejedelmek¹⁸ (knjaz) jók, mert rendet tartanak a drevljanok földjén.

Olga, a drevljan központ Iszkoroszteny felperzselése után a grád seniorjait (sztarejsini)¹⁹ foglyul ejtette.

Szvjatoszláv, miután meghódította Bulgáriát, a Dunai Perejaszlavciban telepedett le. Távollétében a besenyők megtámadták Kijevet, ahol Olga unokáival, Jaropolkkal, Oleggel és Vladimírral nehéz ostromot állt ki. Az ostromlott Kijev felmentésére Pretics vajda²⁰ érkezett haddal. Pretics vajda a besenyő fejedelem kérdésére: nem a fejedelem vagy-e? — azt felelte, hogy ő — Pretics — a fejedelem férfia.²¹

Szvjatoszláv a veszélyes besenyő ostrom után anyjának és bojárjainak²² kijelentette, hogy nem kedveli Kijevet, mert birodalma központjának Perejaszlavci-t tartja.²³ Fiának részfejedelemségeket adott; Jaropolk Kijevet, Oleg a drevljan földet, Vladimír pedig Novgorodot kapta.²⁴ Vladimírral együtt ment

¹¹ Уо. 34—35. l. — Лихачев, II. 289—290. l. — С. М. Соловьев: i. m. 147. l.

¹² Повесть... 39. l.

¹³ Повесть... 40. l. — В. Н. Татищев: i. m. 11. l. — Лихачев, II. 295—296. l. — А. А. Шахматов: Мстислав Лютый в русской поэзии. Сборник Харьковского Историко-филологического общества. XVIII. 82—91. l. — Уб.: Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Спб. 1908. 340—378. l. — Татищев: i. m. 11. l. megnevezi Niszkin-t, a drevljan Mal fejedelem apját. A XV. századi lengyel Dlugosz J. krónikájában Igor gyilkosa a drevljan Niszkin; feltehetően egy elveszett orosz forrás ismeretében került ez a név a lengyel krónikába. Sahmatov hipotézise szerint Niszkin azonos Msztisa-val, Szveneld fiával, ez a Niszkin-Msztisa Sahmatov szerint azonos Mal-lal.

¹⁴ Повесть... 40. l. Az őskrónika számszerint 20 legkiválóbb drevljan férfit említ a nevek felsorolása nélkül.

¹⁵ Уо. 40. l. Az őskrónika itt valóban Szveneld vajdát Msztisa apjának tartja. (Ld. a 13. jegyzetet.) — Лихачев, II. 295. l.

¹⁶ Повесть... 39—40. l. — Лихачев, II. 294. l.

¹⁷ Повесть... 39. l. — Лихачев, II. 294. l. — С. М. Соловьев: i. m. 150, 310. l. — Igor fegyveres kíséretének panaszát Szolovjev azzal magyarázza, hogy Szveneld vajda az adóztatásban és általában a kijevi állam életében nagyobb szerepet játszott, mint maga Igor.

¹⁸ Повесть... 40. l.

¹⁹ Уо. 43. l.

²⁰ Уо. 47. l.

²¹ Уо. 48. l. — Лихачев, II. 312—314. l. — С. М. Соловьев: i. m. 162—163. l.

²² Повесть... 48. l.

²³ Уо. 48. l. — Лихачев II. 314—315. l. — С. М. Соловьев: i. m. 163. l. — В. Н. Татищев: i. m. 111, 200. l.

²⁴ Повесть... 49. l.

Dobrynya vajda;²⁵ Vladimir anyai nagybátyja. Később, miután Vladimir fegyverrel elhódította testvérétől, Jaropolktól Kijevet, Dobrynya novgorodi fejedelemséget nyert Vladimirtól.²⁶

Vladimir Rognedának tett házassági ajánlatával kapcsolatos eseményekben szerepel Rogvolod polocki fejedelem.²⁷

A 980 körüli években a Vladimir testvére, Jaropolk kijevi fejedelem elleni intrikákban az utóbbinak Blud nevű hűtlen vajdája²⁸ szerepel. Ugyanennek az eseménynek a során Vladimir varég kísérete²⁹ Kijev elfoglalása után hadisarcot követelt a város lakóitól, emberenként (cselovek) két grivnát, Vladimir azonban nem engedte meg a sarcolást, s csak az esedékes ellátmányt helyezte kilátásba.³⁰ A csalódott varégek Bizáncha kívántak távozni, amit Vladimir megengedett, de előzőleg kiválasztotta az elégedetlen varégek közül a „jó, bölcs és bátor” férfiakat,³¹ akiknek városokat (grád) adományozott. A többieket útjukra engedte ugyan, de nem túl hízolgő jellemzést küldött róluk a bizánci udvarba.

A még pogány Vladimir győztes hadjáratai után a vének és a bojárok³²

²⁵ Uo. 50. l. Dobrynya vajda sugalmazta a novgorodi követeknek, hogy Vladimirt kérjék Szvjatoszlávtól. — *B. H. Тамшцев*: i. m. 111. l.

²⁶ *Повесть...* 56. l. — *С. М. Соловьев*: i. m. 175 skk. l. — *B. H. Тамшцев*: i. m. 111, 291. l. — Tatischev hivatkozik a Joakim-féle novgorodi évkönyvre, amely vagy elpusztult, vagy még a mai napig nem került elő. A Joakim-féle Évkönyv-változat szerint Jaropolk szelíd természetű, a keresztényeknek kedvében járó fejedelem volt, noha maga nem vette fel a keresztiséget. Tatischev az elveszett forrásra hivatkozva közli, hogy a pogányság hívei biztatták Vladimirt a keresztények iránt türelmet tanúsító Jaropolk ellen. A Poveszty szövegéből tudjuk (53. l.), hogy Jaropolk felesége egykor görög apáca volt, akit Szvjatoszláv hozott fia számára, ezt a házasságot a Poveszty kárhoztatja (55–56. l.). Jaropolk meggyilkolása után Vladimir erőszakkal feleségül vette Jaropolk várandós özvegyét. Az egykori görög apáca eredendően bűnös frigyének terhét tetézte Vladimírral kötött kényszerházassága, a két kárhozatos házasságból, két apától származott Szvjatopolk, akinek romlottságát a Poveszty (56. l.) anyja és apái bűnével magyarázza.

Jaropolk a testvérharc során a besenyőkre támaszkodott, még a végzetes kimenetelű testvérharc utolsó drámai pillanatában is arra biztatta őt Varjazsko nevű vajdája, hogy meneküljön a besenyőkhöz és besenyő szövetséges hadakkal forduljon Vladimir ellen (55. l.). Jaropolk meggyilkolása után Varjazsko a besenyőkhöz menekült és sokáig harcolt Vladimir ellen (55. l.).

Feltehetően a Jaropolk és Vladimir közti ellentétben tényleg szerepet játszott a keresztényellenesség, nem véletlen ugyanis a Poveszty utalása arra, hogy a győztes Vladimir Kijevben, nagybátyja, Dobrynya pedig Novgorodban első politikai tevékenységként a pogány istenek szobraiát állították vissza (56. l.). Jaropolk egy rövid időre felülkerekedett a testvérharcban. Vladimir még Novgorodból is kénytelen volt elmenekülni (53–54. l.), valószínű, hogy Dobrynya és Vladimir éppen azért állították helyre a pogányság tekintélyét, mert a Jaropolk felett aratott győzelem tényleg a pogányság győzelmét is jelentette. A kijevi eredetű Poveszty, noha Jaropolk családját súlyos bűnökben marasztalja el s ebben eltér Tatischev forrásának szellemétől, de a testvérharc keresztény–pogány motívumát szintén sejteti.

²⁷ *Повесть...* 54. l. — Лихачев, II. 320–322. l. — *B. H. Тамшцев*: i. m. 308–309. l.

²⁸ Uo. 55. l.

²⁹ Uo. 56. l. — Лихачев, II. 323–324. l.

³⁰ *Повесть...* 56. l.

³¹ Uo. 56. l.

³² Uo. 56, 58. l. — *О. К. Трубачев*: История славянских терминов родства. М. 1959. 178–179. l. — *П. Я. Черных*: Очерк русской исторической лексикологии. М. 1956. 121–122. l. — Trubacsov véleménye szerint a стар, старый eredetileg nem öreg, hajlott kort, erőtlent jelentett, erre a ветхъ szó szolgált. A cseh starost 'gondoskodás' jelentésben az orosz старостának felel meg. Az orosz старая чадь 'uralkodó emberek'; *starěišь, *starěšьjь-ina, starosta a starь-ből s eredeti jelentésében a nemzetség befolyásos, vezető embere, starь 'fő' hatalommal bíró. Csernih megjegyzi, hogy a градские старцы 'a város katonai vezetői'.

Csernih a бояръ, боярин szó kapcsán felveti annak török-nomád eredetét a бай 'gazdag, előkelő', байар 'főúr'-ból. Ó-szláv болгаринъ, bulgár болерин, szerb боляр (harcos, katona értelemben is). Csernih feltételezi, hogy a keleti szlávba és a délszlávba más-más típusú török nyelvből került ez a szó.

javaslatára sorsot vetettek azokra a leányokra és ifjakra, akiket a pogány istenek oltárára szántak áldozatul. Egy esetben egy Kijevben élő keresztény varég³³ fiára esett a választás.

984-ben Vladimir a szláv radimics törzs ellen Volcsi Hvoszt nevű vajdáját³⁴ küldte.

985-ben Vladimir a tork segédhadakkal legyőzte a volgai bolgárokat. Az elfogott és láncra vert bolgár foglyokról Dobrinya (Vladimir novgorodi fejedelme és nagybátyja) azt mondta Vladimirnek: ezek csizmában vannak, sarcot ezek nem fognak fizetni, menjünk, keressünk magunknak bocskorosokat.³⁵

A felveendő hit kiválasztása ügyében Vladimir magához hivatva tanácsra bojárjait és a város véneit, akik azt tanácsolták, küldjön Vladimir dicső és bölcs férfiakat³⁶ idegen országokba. A visszatért férfiak a bojárrok, a vének és a fegyveres kíséret előtt számoltak be tapasztalataikról. Az összehívottak Olga bölcsességét magasztalták, aki a görög hitet vette fel, de a végső döntést a fejedelemre bízta.³⁷ Vladimir a görög, pravoszláv keresztiséget vette fel, példáját először fegyveres kísérete követte. Vladimir megparancsolta mindenkinek, gazdagnak, szegénynek, koldusnak és rabszolgának, hogy keresztelkedjék meg.³⁸

Vladimir fiainak részfejedelemségeket adott: Viseszláv, majd ennek halála után Jaroszláv kapta meg Novgorodot, Izjaszláv Polockot, Szvjatopolk Turovot, Jaroszláv Rosztovot, Borisz Rosztovot, Gleb Muromot, Svjatoszláv a drevljan földet, Vszevolod Vladimirt, Msztiszláv Tmutorokant kapta.³⁹ Az utóbbi felsoro-

³³ Повесть... 58—59. l. — Лихачев, II. 326—328. l.

³⁴ Повесть... 59. l. — Лихачев, II. 328. l. — С. М. Соловьев: i. m. 188—189. l.

³⁵ Повесть... 59. l. — Лихачев, II. 328—329. l. — Б. Д. Греков: Волжские болгары в IX—X вв. Исторические Записки. 14. 1945. 13—14. l. — С. М. Соловьев: i. m. 189. l. — В. Н. Татищев: i. m. III. köt. 63. l. — Nem egészen egyértelmű, hogy a volgai bolgárokról van-e szó. A forrás szövege szerint Vladimir és Dobrinya csónakon, a szövetséges torkok lovon mentek a bolgárok ellen. Szolovjev számára közömbös, hogy melyik bolgárokról van szó, Tatisceev emlegeti Vladimir bolgárok elleni hadjárata során a szerbeket, ez azonban Lihacsov véleménye szerint az ezüstös (szerebrenij) szó elírása folytán került Tatisceev művébe. Lihacsov és Grekov egyértelműen a volgai bolgárokkal hozza kapcsolatba Vladimir hadjáratát.

³⁶ Повесть... 74. l. A forrás szerint Vladimir tíz bölcs és dicső férfit küldött különböző országokba, hogy tájékozódjanak az egyes vallásokról.

³⁷ Повесть... 75. l. — Лихачев, II. 335. l. — А. А. Шахматов: Разыскания... 133—161. l.

³⁸ Повесть... 80. l.

³⁹ Уо. 83. l. Лихачев, II. 325—326, 342—343. l. — Vladimir fiainak száma és a fejedelmi hatalom pontos területi megosztása körül sok a tisztázatlan mozzanat. A Poveszty (56. l.) ad egy felsorolást Vladimir gyermekeiről, itt 10 fiúról és 2 leányról történik említés, akik különböző anyától származtak, de ez alkalommal a forrás nem emlékezik meg a hatalom területi megosztásáról, Sahmatov azt a nézetet vallja, hogy itt csupán Vladimir többnejűségének illusztrálását kell látni (Raziskaniya... 136—138. l.).

Az utóbbi idézett Poveszty tudósítás kapcsán Lihacsov megjegyzi, hogy Viseszláv halála után Jaroszláv, aki eredetileg Rosztovot kapta, novgorodi fejedelem lett, míg Rosztovot Borisz kapta. Kérdéses Msztiszláv tmutorokani fejedelemsége 988-ban; az utóbbival kapcsolatban felmerül a későbbi interpoláció gyanúja. Noha A. A. Zimin azon a véleményen van (Pamjatnyiki... 42. l.), hogy a 944. évi egyezményben említett knyaz, fejedelem, akit az egyezmény békére kötelezett Bizánccal szemben, a tmutorokani fejedelem volt; ellentétben ugyanis a kijevi nagyfejedelmi (velikij knyaz) címmel, ezt a békére kötelezett fejedelmet csak egyszerűen knyaz (fejedelemnek) nevezi a szerződés, a kérdéses fejedelmet a szerződés kötelezte a korszunai (herszonszki) bizánci földek határainak tiszteletben tartására, tudvalevőleg a tmutorokani szláv fejedelemség feküdt legközelebb a herszonszki, krími bizánci birtokokhoz. Zimin nézetét a velikij knyaz és knyaz különbözősége vonatkozásában erősíti Tatisceev (i. m. 368, 366. l.) hivatkozása a Joakim-féle évkönyvre; már Rürik a velikij knyaz címet használta, megkülönböztetve magát a hatalma alatt levő fejedelmektől (knyazei).

lás hitelessége kétes, de tény, hogy Vladimir még életében megosztotta hatalmát fiaival.

Vladimir Kijev körül újabb településeket hozott létre, melyeket a szlovén, krivics, csud és vjatics származású legkiválóbb férfiak⁴⁰ kezére bízott.

Ibn Ruszta művében olvasható egy szláv méltoságnév Šubang, Gardežinél Šupang, amelyik feltehetően azonos a szláv županec méltósággal.⁴¹ Egy a 943. évre datált dobrudzsai cirillbetűs glossza is megőrizte a zsupan⁴² szót.

A kijevi fejedelmek Chaqan címe megmaradt a keleti forrásokban, a kijevi Szofia székesegyház falán talált XI—XII. századi cirillbetűs glossza, „mentsd meg Uram a mi kaganunkat”, szintén kagan néven említi a kijevi fejedelmet.⁴³ E glossza alapján ítéve nemcsak a IX. században, hanem jóval később is használták a kijevi fejedelmek a kagan címet.

992-ben a Trubezs folyó mentén, ahol Vladimir erődrendszert létesített, megütköztek a besenyő és a kijevi hadak. A hadjáratot a monda szerint párvialdal döntötte el, amelyben Vladimir és a besenyők egy-egy férfia⁴⁴ vett részt. A kijevi bajnok győzött, akit jutalomként Vladimir nagy hatalmú (velikij) férfitá tett apjával együtt.⁴⁵

Vladimir udvarában gyakran megvendégelte bojárjait, fegyveres kíséretét (gridi), századosait, tizedeseit és nevezetes férfiai. Vladimir szerette fegyveres kíséretét, megtanácskozta vele az ország ügyeit, törvényeit, többre értékelte azt, mint az aranyat és az ezüstöt.⁴⁶

A fejedelmi hatalom megosztásának gyakorlatát Kelet-Európában ld. *Ф. И. Успенский: Исгория Византийской Империи*. III. М—Л. 1948. 804—805. l. és *J. V. Bury: The Imperial Administrative System in the Ninth Century*. London, 1911. 36. l.

⁴⁰ *Повесть...* 83. l. — Лихачев, II. 343, 346. l.

⁴¹ *J. Marquart: Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903. 468, 470. l. — Marquart a županec méltóságot nyugati szlávnak tartja. 471. l. — *V. Minorsky: Hudud al-Ālam*. London, 1937. 429. l. megjegyzi, hogy a szláv király címe qinnaz, князь, kņez, míg a déli horvátok urainak titulusa sūbanj (*shūbāng) *županets (*župan) (431. l.) volt, ld. *Moravcsik Gyula: Biborbanszületett Konstantin*. Bpest. 1949. 30 fejt. Horvátország egyes részei *Соплавцаи*. Minorsky Marquart-tal szemben a 'subang, supang' méltóságot nem az északi horvátokkal, hanem a déli horvátokkal hozza összefüggésbe. Az érintett kérdéssel kapcsolatban ld. még *Minorsky: A History of Sharvān and Darband in the 10—11th Centuries*. Cambridge. 1958. 109. l. Tatischev számára teljesen érthetetlen volt a zsupan cím, ld. i. m. 365. l.

⁴² *И. Гошев; Старобългарски глаголически и кирилски надписи*. София 1961. 77—79. l.

⁴³ *М. И. Артамонов: i. m. 365—366. l. — Н. К. Гудзий: История древнерусской литературы*. М. 1950. 80. l. — *П. К. Коковцов: Еврейско-хазарская переписка X. в. Л. 1932. 116. l. — D. M. Dunlop: i. m. 237—238. l. — В. Н. Татищев; i. m. 206, 365. l. — Коковцов Vladimirt, a szláv föld nagy kagánját, az uralmon levő Vladimir fia, Jaroszlav nagy kagánt említi. Megjegyzendő, hogy a nem kazár kagán korai IX. századi előfordulása nehezen választható el a Rus és a szláv azonosság vagy különbözőség kérdésétől. A Rus—szláv kérdést a későbbiekben érintjük. Tatischev bizánci forrásokra hivatkozva említi Szvjatoszláv kagan címét.*

Gudzij idézi Hilarion kijevi metropolita prédikációjából a kijevi fejedelmek kagan címét; maga Gudzij feltételezi, hogy a 'kagan', fejedelem szó kazár közvetítéssel került Kijevbe, s magát a szót zsidó eredetűnek tartja. Fontos utalni arra, hogy Hilarion kérdéses prédikációja 1037 és 1056 között, tehát a XI. század első harmadában keletkezett, Vladimir hatalmi címei közül *H. Paszkiewicz* megemlékezik Hilarion kagan említésén kívül a '...rator' végződésű megfejtethetetlen címről is.

⁴⁴ *Повесть...* 84. l. — Лихачев, II. 347. l. — Az elbeszélés folklór jellegű, de plasztikusán jellemzi a férfi (muzs) eredeti jelentését és értelmét.

⁴⁵ *Повесть...* 85. l.

⁴⁶ *Уо. 86. l. — Лихачев, II. 349—350. l. — И. Ю. Крачковский; Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу*. М—Л. 1939. 83—84. l. — Az oroszok (Rus-ok) fejedelmét állandóan 400 fegyveres vette körül. Ibn Fadlan adatainak hitelességével kapcsolatban ld. *Hudud al-Ālam* 215, 312—313. l. és l. 314, 425, 450—452, 461. l. ábjegyzeteket.

997-ben a besenyők ostromolták Bjelgorod városát, a nehéz helyzetben a városban összehívták a vecse-t,⁴⁷ az ősi nemzetségi-törzsi intézmény, a vecse,⁴⁸ a népgyűlés beszélte meg a nehéz ostrommal kapcsolatban a teendőket.

1014 év alatt jegyezték fel az évkönyvek, hogy Jaroszláv Vladimirovics novgorodi részfejedelem nem volt hajlandó a Kijevnek járó évi 2000 grivna adót megfizetni.⁴⁹ Jaroszláv elődei mind fizették ezt az összeget, és évi ezer grivnát költöttek a novgorodi fegyveres kíséret eltartására.⁵⁰

1018-ban Jaroszláv a novgorodi férfiaktól 4 kunát, sztárosztáktól 10 grivnát és a bojároktól 18 grivnát szedettet háborús célokra.

Feltehetően még Olga fejedelemasszonnyal kerültek görög papok a kijevi fejedelmi udvarba, de tényleges hatalmi szerepet csak Vladimir fejedelemségétől kezdtek betölteni.

988-ban Vladimir Anna bizánci hercegnővel megkötött házassága után Korszumból (Herszonesz) papokat, egyházi kegytárgyakat és szent ereklyéket vitt magával Kijevbe.⁵¹

⁴⁷ Повесть... 87. l. — Лихачев, II. 351—352. l.

⁴⁸ Б. Д. Греков: Киевская Русь. М.—Л. 1949, 348—365. l. — С. В. Юшков: Общественно-политический строй и право Киевского государства. М. 1949. 102—104. l. — Греков а X. századra vonatkozóan a vecse-t mint ősi nemzetségi intézményt nem tartja jellemzőnek, szerinte csak a XI. század második felében elevenedett fel a vecse, mint a városi patríciusok által kézben tartott városi gyűlés. Juskov ezzel szemben a vecse-t a korai kijevi államra jellemző intézménynek tartja.

⁴⁹ Повесть... 88—89. l. — Лихачев, II. 356. l. — С. М. Соловьев: i. m. 200. l.

⁵⁰ Повесть... 97. l. — Лихачев, II. 365. l. — С. В. Юшков: i. m. 242. l. (Ld. még a 32. jegyzetet.) Jaroszláv elkeseredett harcot vívott Szvjatopolk ellen a kijevi nagyfejedelmi hatalomért, e harc egyik — Jaroszláv számára kedvezőtlen — epizódja után Jaroszláv kénytelen volt 1018-ban Novgorodba menekülni és ott új sereget szervezni Szvjatopolk ellen. Ezt megelőzően Jaroszláv viszonya a novgorodiakkal igen megromlott; 1015-ben Jaroszláv varég fegyveres kísérete erőszakoskodott Novgorod lakóival (Poveszty 95. l.), a város felbőszült lakói kiirtották Jaroszláv fegyveres kíséretét. Jaroszláv bosszút állt a város előkelőin varég fegyvereseinek meggyilkolása miatt (uo.). Miután Jaroszláv értesült arról, hogy Szvjatopolk Kijevben magához ragadta a hatalmat, a novgorodiak népgyűlése (vecse) előtt sajnálkozott fegyveres kíséretének pusztulása miatt, amelyre Szvjatopolk elleni hadjáratához szüksége lenne. A Szvjatopolk árulása és elkövetett testvérgyilkossága miatt új fegyveresek toborzására kényszerült Jaroszlávot a novgorodiak megsegítették „fejedelem, noha testvéreinket lekaszáboltad, mégis harcba megyünk érted” (uo.). 1017-ben Jaroszláv bevonult Kijevbe, de 1018-ban, amint láttuk, kénytelen volt újból a novgorodiak segítségéhez fordulni.

⁵¹ Повесть... 80. l. — А. А. Зимин: Памятники права киевского государства. М. 1952. 237, 247. l. — С. М. Соловьев: i. m. 83—84. l. — Иван Снегаров: Кратка история на современите православни църкви. II. София, 1946. 100—101. l. — Е. Голубицкий: История русской церкви. I. М. 1901. 130—135, 228, 239. l. — В. Н. Татищев: i. m. 112. l. — А Poveszty előadásában Vladimir megkeresztelkedésének története Vladimir korszun (herszoneszi) hadjáratával kapcsolatban olvasható. Tatisceva a kijevi szlávok keresztiségének kezdetét Vladimir bolgáriai hadjáratával és győzelmével hozta kapcsolatba, elsőnek Vladimir és fiai vetétek fel a pravoszláv keresztény hitet. Tatisceva jelentős szerepet tulajdonít Simeon bolgár cárnak a kijevi egyház megszervezésében, aki tudós papokat és egyházi könyveket küldött Kijevbe, szerinte Vladimir csak a bolgár egyházzal kialakított kapcsolat után lépett érintkezésbe a bizánci egyházzal, a konstantinápolyi patriarchával, aki a bolgár származású Mihail metropolitát és még négy püspököt küldött Kijevbe. Tatisceva erős kételkedéssel fogadta Vladimir herszoneszi megkeresztelkedésének variánsát, sőt Anna hercegnő bizánci császári családból való származásának gondolatát is elutasította. Annát bolgár származásúnak tartotta (i. m. 118—119. l. 42—48, 47. sz. tatiscevi jegyzetek), a keresztelési szertartás helye megállapíthatóságának kérdésében szkeptikus álláspontot foglalt el.

Szolovjev Vladimir megkeresztelkedésének és Anna bizánci hercegnővel kötött házasságának történetét a Poveszty előadása szellemében fogadta el.

A tömeges megkeresztelés után Vladimir parancsára számos kiváló ember⁵² (narocsitie) gyermekét Kijevbe rendelték, hogy azok megtanulják a könyvforgatást, azaz egyházi képeket nyerjenek.

Vladimir görög földről hozatott mestereket a Szűzanya Székesegyház felépítéséhez.⁵³ A felépült egyháznak adományozta a herszonszi kegytárgyakat és ereklyéket, a templom élére Herszonszi Anasztásziust állította, akinek herszonszi papokat adott segítségül. A felépült székesegyháznak mind a fejedelmi, mind pedig az egyéb földeken élőkől Vladimir tizedszedési jogot adományozott. Külön tizedet kapott Anasztásziusz is.⁵⁴

A kezdetben alapított püspökségek száma bizonytalan, a kijevin kívül feltehetően öt püspökség volt vladimiri alapítású.⁵⁵ Az első püspök neve körüli

Sznezarov rámutatott a Vladimir megkeresztelkedése körüli események és verziók ellentmondásaira, de végül is a herszonszi változatot tartotta hitelt érdemlőnek, bizánci forrásokra hivatkozva elfogadta Anna hercegnő bizánci származását.

Golubinszkij felfogása szerint Vladimir Kijevben egy helyi paptól, Joakim-tól nyerte el a keresztiséget.

Zimin műve foglalkozik Vladimir egyházi törvényével, amelynek bevezetője megemlíti, hogy Vladimir a keresztiséget Konstantin, Bazilios társesászároktól és Photius patriarchától nyerte. Photius patriarcha (820–891) említése Vladimir keresztisége kapcsán anachronizmus, Photius 858–867 és 878–886-ban, tehát a IX. század második felében volt konstantinápolyi patriarcha. Vladimir a keresztiségben a Vaszilij (Basilios) nevet kapta.

⁵² Повесть... 81. l.

⁵³ Уо. 83. l. — Лихачев, II. 344–345. l. — М. К. Каргер: i. m. II. 9–58. l. — Ф. И. Шмит: Заметки о поздневизантийских храмовых росписях. Византийский Временник XXII. (1915–1916) вып. 1–2. 105–112. l. — Г. Ф. Корзухина: К реконструкции Десятиной церкви. Советская Археология. 1957. 2, 78–90. l. — Каргер, a kijevi régészeti emlékek monografikus feldolgozója elveti Smit feltételezését a Szűzanya-templom építészeti eljárásainak kaukázusi és kazár forrásairól, ellenben megfontolandónak tartja a X. század végi, XI. század elejei kijevi építészeti eljárások bolgár forrásainak lehetőségét, noha szerinte az eddig ismert korai bolgár emlékek technikai eljárásai nem hozhatók kapcsolatba a kijevi kőépítéssel kezdeteivel. Каргер megjegyzi, hogy a fejedelmi városok közül Kijevben alakult ki először a kőépítéssel, s annak forrásait nem a herszonszi, hanem a Bizánci Birodalom központi területeinek építészeti keretében keresi, de a korai kijevi téglakon talált fejedelmi nemzeti jelek előfordulása alapján feltételezi, hogy a Szűzanya-templom építészei között kijevi mesterek is voltak. A X. századi kijevi építészeti keretben a bizánci mesterek részvételének problémáját nem tartja lezártnak.

⁵⁴ Повесть... 83, 85. l. — Лихачев, II. 348. l. — Иван Снегаров: i. m. 101–102, 110. l. — А. А. Зиллин: i. m. 237, 248. l. — Vladimir egyházi törvényének rekonstruált szövege után ítélve a Szűzanya-templom az egész orosz földről, minden orosz fejedelemségtől, minden bírói ítélet után, a vásárok 10. hete után, minden nyáj és vagyon után tizedet kapott. Zimin véleménye szerint a Szűzanya (tized)-templom az egész orosz földtől nem kaphatott tizedet, a Poveszty szövege csak a kijevi fejedelmi birtok és vásárok után járó tizedre vonatkozik.

⁵⁵ Иван Снегаров: i. m. 102, 121. l. — Е. Голубинский: i. m. 292. l. — С. М. Соловьев: i. m. 185–187. l. — В. Н. Татищев: i. m. 112. l. — Н. Пасzkiewicz: The Origin of Russia. London. 1954. 68, 385. l. — Sznezarov először hat vladimiri alapítású püspökséget említ: kijevit, novgorodit, rosztovit, vladimir-volhiniait és bjelgorodit, majd, nem indokolva meg álláspontja megváltozásának okát, 7–8 vladimiri alapítású püspökséget emleget, amelyek száma 1237-ig, a tatárjárásig 15-re emelkedett. Golubinszkij úgy véli, hogy az említett hat püspökségen kívül Vladimir alapította a krivics vagy a polocsan törzs központjában a polocki, a dregovics-törzs központban a turovi, továbbá a tmutorokani püspökséget, az utóbbi szerző tehát valamiféle összefüggést lát a kijevi államban egyesített keleti szláv törzsi földek és a vladimiri alapítású püspökségek száma és lokalizálása között. Szolovjev tartózkodik a vladimiri alapítású püspökségek számának és azok székhelyeinek jelölésétől, de felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy Vladimir egyházszerkezési tevékenysége dél–észak irányú, a Dnyeper és annak vízrendszerét követő területre szorítkozott. Egyébként Szolovjev igen nagy jelentőséget tulajdonít a vízi útvonalaknak az egész kijevi állam kialakulási folyamatában. Пасzkiewicz igen elfogult és marxista

bizonytalanság⁵⁶ nem teszi lehetővé a nevek felsorolását. Kezdetben a kijevi püspökség nem rendelkezett a metropolita címmel, s csak analógia alapján kezdték ezt a címet használni a kijevi püspökség korai szakasza vonatkozásában.⁵⁷ Tény, hogy a kijevi egyház a konstantinápolyi partiarchának volt alárendelve, ez eléggé világosan kiderül az őskronika egyháztörténeti és teológiai fejtegetéseiből, amelyeket a kereszténység tömeges felvétele körüli események kapcsán jegyeztek fel az évkönyvek.⁵⁸ Az orosz egyház függetlenségi törekvése Vladimir fia, Jaroszláv (Bölcs) uralkodása idejében Hilarion metropolita energikus teológiai és egyházpolitikai tevékenységében érte el tetőpontját.⁵⁹ Jaroszláv 1037-ben elérte ugyan az önálló kijevi metropolita katedra felállítását, de az önálló kijevi egyházszervezetért folytatott harc még későbbben sem ült el.⁶⁰

Vladimir vezette be az egyházi bíraskodást, de az erről szóló nagyfejedelemi dekrétum a későbbi átirások következtében eredeti szövegezésben ismeretlen, s csak főbb vonásaiban rekonstruálható.⁶¹

Kolostori élet az orosz egyház központjában, Kijevben aránylag későn, csak a XI. század közepe körül a Kijevi Pecsorszkaja Lavra alapításával kezdődött. A kolostor alapítója, Antonij megfordult az Athos-hegyi tekintélyes görögkeleti kolostorokban, az Athoson feltehetően már a XI. század elején létezett

szempontból elfogadhatatlan koncepciójú munkájában teljes összhangot lát a kijevi államot képező keleti sláv törzsek hatos száma és a vladimiri alapítású püspökségek hatos száma között. A buzsan törzs új, szintén vladimiri alapítású Vladimir-Vollinia központban Paszkiewicz úgy véli, 988 körül alapított Vladimir nagyfejedelem püspökséget. Ezek szerint Paszkiewicz szemben Szolovjev nézetével a pravoszláv kereszténység Kijevtől északnyugatra való elterjedésének tényével számol, s ezt arra alapítja, hogy még Method moráviai érseksége alatt a pravoszláv térítések elterjedtek egészen a Stír folyó vidékéig, tehát szerinte a vladimir-volliniai területen a pravoszláv kereszténységnek egyévszázados tradíciói voltak.

⁵⁶ Иван Снегаров: i. m. 102. l. — Лихачев, II. 338—339. l.

⁵⁷ Лихачев, II. 339. l.

⁵⁸ Повесть... 77—80. l.

⁵⁹ Уо. 104—105. l. — Лихачев, II. 64—78. l. — Н. К. Гудзий: i. m. 78 — 79. l. — А. Кар-

ташев: Очерки по истории русской церкви. I. М. 1959. 160—164. l. — II. Paszkiewicz: The Making of the Russian Nation. London. 1963. 96. l. — G. Vernudsky: The Status of the Russian Church during the First Century Following Vladimir's Conversion. The Slavonic and East European Review. XX. 1941. London. 294—314. l. — Böcs Jaroszláv 1037-ben energikus törekvése eredményeként elérte a konstantinápolyi patriarcha hatósága alá tartozó kijevi metropolita katedra felállítását, de a bizánci papok befolyása nem gyengült, e befolyás ellen lépett fel szenvedélyes hangú prédikációival és műveivel Hilarion beresztovi, Kijev környéki pap, akit még a kijevi Pecsorszkaja Lavra alapítója, Antonij fogadott szerzetessé, 1051-ben kijevi metropolita rangot kapott, de 1055 után ezen címen nem szerepel többé.

⁶⁰ Лихачев, II. 79. l. — Иван Снегаров: i. m. 105—108. l.

⁶¹ А. А. Зимин: i. m. 235—250. l. — С. В. Юшков: Исследование по истории русского права. Вып. I. Новоузенск, 1925. 235. l. — Памятники древне-русского канонического права. Ч. II. вып. I. Русская историческая библиотека. XXXVI. Пгр. 1920. Иван Снегаров: i. m. 122. 132. l. — Juskov megállapítása szerint Vladimir egyházi törvénye hat későbbi variációban maradt meg, a törvény eredeti szövegét a későbbi interpolációk miatt lehetetlen megállapítani. Juskov szövegrekonstrukcióját ld. Juskov és Zimin id. művében. A legkorábbi változatok a XII. század végén, a XIII. század elején keletkezettek. Az egyházi törvény rendelkezései az egyházi tized fizetésére (ld. jelen dolgozat 54. jegyzetét), az egyházi személyek, egyházi főhatóság alatt élő világiak világi bírói eljárás alóli mentesítésére, az egyházi bíraskodás jogilletékességére vonatkoznak. A feltételezett vladimiri egyházi dekrétum ismert szövegeinek hitelessége iránti kételyek Photius patriarcha dekrétumában előforduló (jelen dolgozat 51. jegyzet), valamint a 'csernec', 'csernica', szerzetes, szerzetesnő egyházi személyek közötti említése kapcsán merül fel; szerzetesek Kijevben csak a XI. században, Vladimir halála után jelentek meg. Sznegarov megjegyzi, hogy a XII. században a püspöki bíróság volt illetékes a bűbájosok ügyeiben és családjogi kérdésekben.

orosz kolostor és templom.⁶² Antonij azonban nem az athosi, hanem egy másik ismeretlen — feltételezések szerint — az iveri grúz kolostorban lett⁶³ szerzetes. Csak egy homályos utalást ismerünk arra nézve, hogy már Vladimir idejében élhettek szerzetesek Kijevben; Vladimir az Úr ünnepein vendégül látta a püspököket, a szerzeteseket (csernorizce) és a papokat.⁶⁴ „Csernorizce” kifejezéssel az orosz pravoszláv egyházban csak a szerzeteseket illették.

A püspökök tanácsára Vladimir az elfogott útonállókkal szemben megszüntette a feltehetően szláv szokásjogra visszavezethető pénzbüntetést, és helyette a halálbüntetést alkalmazta, de később a püspökök és a vének tanácsára újból visszatért a pénzbüntetésre, mert kellett a pénz fegyverre és lóra.⁶⁵

A 912. évi egyezmény említi a cseljadin-okat. Az egyezmény szerint a jogtalanul bizánci területre került cseljadin-t vissza kellett szolgáltatni szláv földre, görög részről a visszaszolgáltatásnak csupán megakadályozási szándéka is szankciókat vont maga után.⁶⁶ A 912. évi egyezmény a következőket állapítja meg a cseljadin-ról: — *a*) a cseljadin-t elrabolhatták, *b*) megszökhettek, *c*) erőszakkal eladhatták, *d*) a cseljadin-nak vételára volt, amely esetenként megegyezett a rabszolgának eladott hadifoglyok árával.⁶⁷

Igor 945. évi egyezménye szerint *a*) a szökött cseljadin-t a görögöknek vissza kellett szolgáltatni, *b*) ha a szökött cseljadin visszaszolgáltatására nem volt lehetőség, akkor a bizánci félnek a szokásos vételárat, két brokátszövetet kellett fizetnie a kárvallott szláv félnek, *c*) cseljadin-ja lehetett a Kijevi Fejedelemség embereinek, *d*) a fejedelmi városnak, *e*) más városnak, *f*) ha a cseljadin lopott valamit gazdájától, és a lopott tárgyat Bizáncba vitte, akkor a tolvaj cseljadin-t ki kellett szolgáltatni, s ha a lopott értékek még épségben voltak, úgy az elfogó elvehetett a cseljadin-tól két zolotnik⁶⁸ (egy zolotnik 4.25 gr ezüst) értékben jutalmat.

⁶² Повесть... 104—108. l. — Лихачев, II. 383—385. l. — Иван Снегаров: i. m. 113—114. l. — Б. Мошин: Русские на Афоне. Византинославика IX. 1. Praga. 1947. — А. А. Шахматов: Разыскания... — 257. skk. l. 269—275. l. — G. Rouillard, P. Gollomp ed.: Actes de Lavra. I. Paris. 1937. 18. sz. 51—52. l. — A Poveszty... az 1051. év eseményei kapcsán emlékezik meg a kijevi Pecsorszkaja Lavra keletkezésének körülményeiről. Lihacsov megjegyzi, ha Antonij 1072-ben halt meg és 40 évig élt a földalatti barlangkolostorban, akkor a kolostor alapítása 1032—1033 körül történhetett, a Kijevi-Pecsorszkij Paterik adatai után ítélve az első kolostor Bölcs Jaroszláv uralkodása idején keletkezett, tehát az utóbbi 1054-ben bekövetkezett halála előtt. A XI. század első felében az Athos hegyen létezett orosz kolostor, amelynek „Isten kegyelméből presbitere és igumene Geraszim” szerzetes volt.

⁶³ Лихачев, II. 384. l.

⁶⁴ Иван Снегаров: i. m. 127. l.

⁶⁵ Повесть... 86—87. l. — Лихачев, II. 350. l. — A Poveszty szövege szerint Vladimir a köztörvényes bűnözőkkel szemben újból visszatért a pénzbüntetésre: „Vladimir apái és nagyapái rendelkezései szerint élt.” A pénzbüntetés, a váltásdíj feltehetően a szláv szokásjogban kialakult büntetési forma volt, s a Poveszty szövege e helyen úgy értelmezhető, hogy Vladimir az ősi szokásjoghoz tért vissza.

⁶⁶ Повесть... 28. l. — Лихачев, II. 277—278. l. — Б. Д. Греков: Киевская Русь. М—Л. 1949. 152—165. l. — А. А. Зимин: i. m. 21—22. l.

⁶⁷ Повесть... 28. l.

⁶⁸ Уо. 36. l. — Лихачев, II. 291. l. — А. А. Зимин: i. m. 32 skk. l., 44. l. — A Poveszty... „tőlünk”, „hozzátok”, „mi birodalmunk” szóhasználata Bizánc és a Kijevi Fejedelemség vonatkozásában eléggé következtetlenné. Zimin pl. az egyezménynek azt a pontját, amelyik felsorolja a cseljadin-ok lehetséges tulajdonosait, csak Bizáncra vonatkoztatja. Zimin azonban nem jár el következtetesen, mert a 912. évi egyezmény kapcsán elismeri annak a lehetőségét, hogy a Kijevi Fejedelemség területéről Bizáncba szökhettek a cseljadin-ok, de a 945. évi egyezmény kapcsán

Igor nagyfejedelem a fenti egyezmény megkötése után a fejedelmi udvarát meglátogató bizánci követeket egyebek között cseljad-dal is megajándékozta.⁶⁹

955-ben Olga fejedelemasszony a keresztség felvétele után visszatért Bizáncból, a vele utazó bizánci követek a császár nevében ajándékokat kértek Olgától, többek között cseljad-ot.⁷⁰

969-ben Szvjatoszláv nagyfejedelem bulgáriai központjának, Perejaszlavci-nak az előnyét abban látta, hogy orosz földről oda viszik a cseljad-ot.⁷¹

1095-ben Szvjatopolk egy évvel a kunokkal kötött béke után feldúlta a kunok szállásait, lovakat, tevéket, sok marhát és cseljad-ot⁷² zsákmányolt.

1103-ban Vladimir Monomah kegyetlen csapást mért a kun szállásokra, és a gazdag zsákmány között sok cseljad⁷³ is volt.

*

A cseljadin, cseljad kifejezések a ,cseljado', ,csad', ,csado' kifejezésekkel hozhatók kapcsolatba, amelyek fiút, családtagot, gyermeket jelentenek,⁷⁴ a későbbiekben a nagycsalád szervezetében élő fiatalabb családtagokat, szolgálkat és rabszolgálkat, tehát általában alsóbbrendű családtagokat jelölték cseljad kifejezéssel.⁷⁵ A IX—X. és a XI. században is a cseljadin általában a szolgarendű lakosságot és nem csak a rabszolgálkat jelentette. Jellemző, hogy a XI—XII. századi evangélium-fordításokban a cseljad szót soha sem használták rabszolga értelemben.⁷⁶ A Russzkaja Pravda a cseljad elnevezéssel illetve a bojárok vagy a fejedelmek gazdaságában dolgozó szolgálkat általában.⁷⁷

A cseljadinról a fentiekben közölt adatok között figyelemre méltó a cseljadin erőszakkal történő eladásának megtiltása. Ha a cseljadin korabeli fogalma csak a rabszolgálakra vonatkoznék, úgy ez a tilalom értelmetlen lett volna.

A cseljadin fogalmába beleértendő tehát nemcsak a szoros értelemben vett középkori mancipium, hanem a korai feudális állapotokra jellemző servus is, azaz általában a függő, szolgáltatásokra kötelezett, nem szabad jogállású réteg. De a cseljadinnak ára is volt, ez pedig felhívja a figyelmet arra, hogy a függő

---

minden különösebb indok nélkül tagadja a kijevei cseljadin-ok Bizáncba szökésének lehetőségét, noha a 912. és a 945. évi egyezmények kérdéses pontjainak szóhasználatában között nincs különbség.

⁶⁹ Повесть... 39. l.

⁷⁰ Уо. 45. l.

⁷¹ Уо. 48. l. — С. М. Соловьев: i. m. 163. l.

⁷² Повесть... 149. l. Szvjatopolk egy évvel a kérdéses hadjárat előtt az egyik kun kán: Tugor kánnak a leányát feleségül vette. Ld. G. Vernadsky: A History of Russia, II. New Haven. 1951. 88—89. l.

⁷³ Повесть... 185. l.

⁷⁴ Очерки истории СССР. IX—XV. вв. М. 1953. 67. l.

⁷⁵ Очерки... 67—68. l.

⁷⁶ Уо. 67—68 l.

⁷⁷ А. А. Зимин: i. m. 74—76, 78, 80. l.—A Russzkaja Pravda 11. és 38. cikkelye említi a cseljadin-t. Zimin összefoglalja a Russzkaja Pravda kialakulásának menetét. A törvény rövid változata, más néven Jaroszláv-féle vagy legrégebb Pravda az 1—17. cikkelyig 1016—1036 között került írásos rögzítésre, a 17—40. cikkelyig a Jaroszláv utódok Pravdája, 1068—1071 között mint bővítmeny került a Jaroszláv-féle dekrétumhoz. A 42. cikkely, amelyik 'Pokon Viruij' néven ismeretes ('Pokon' írásos, nem szokásjog) külön törvényalkotás, amelyik később került a Russzkaja Pravda állományába. A bővített vagy teljes Russzkaja Pravda a XIII. században alakult ki. Tanulságos, hogy a cseljadinra vonatkozó cikkelyek az orosz törvények két korai változatában szerepelnek. A 11. cikkely a szökött és elrejtett cseljadin visszaszolgáltatásáról rendelkezik, a sérített fél 3 grivna ezüstöt kapott kártérítésként, a 38. cikkely rendelkezik a cseljadin-ok tanúskodásának módjáról.

lakosság fogalmát igen szélesen értelmezték a Kijevi Fejedelemség területén, abba beleértették a rabszolgákat is. Érdekes, hogy a hadifoglyok vonatkozásában a fentebb kivonatolt egyezmények nem használják a cseljadin kifejezést. Minden jel szerint a IX—X. században, sőt még jóval később is a függő, szolgáló lakosság igen széles változatot képviselt a szó meztelen, durva értelmében vett dologi tulajdon tárgyát képező rabszolgától a ma már nehezen körülírható szolgáló állapotú csoportig, amelynek képviselőit erőszakkal el nem adhatták, de függőségük vitathatatlan volt. A 945. évi Igor-féle szerződés szövege világos a tekintetben, hogy a bizánci hadifogságba került szlávok rabszolgasorsra jutottak.⁷⁸ Ugyanez az Igor-féle szerződés intézkedik az orosz földről Bizáncba irányuló rabszolgakereskedelem árviszonyai⁷⁹-ról is. Aligha férhet kétség ahhoz, hogy a keleti szlávok maguk is ismerték a rabszolgaságot, és voltak rabszolgáik. Az a tény, hogy a megállapíthatatlan árért eladott hadifoglyokat a cseljadin szokványos áráért lehetett megváltani, s az, hogy a cseljadinnak tényleg volt ára, arra enged következtetni, hogy a rabszolga és a cseljadin között a különbség nem volt határozott.

A XI. és XII. századból említett kunok elleni hadjárat során a foglyul ejtett kunokat cseljadin néven említik az évkönyvek, ezek az események már a Ruszkaja Pravda érvényességének korában zajlottak le. A fogoly kunok a kialakult joggyakorlatnak megfelelően nem rabszolgákká, hanem — a Ruszkaja Pravda szóhasználatának megfelelően — cseljadin-ná, szolgálókká váltak.

Volt-e a rabszolga jelölésére szolgáló önálló kifejezés az orosz állam kialakulásának korában? Említettük Vladimir parancsát a kereszttség felvételéről, ebben a parancsban találkozunk a rabszolga (rabotnik)⁸⁰ kifejezéssel. Igor nagyfejedelem és a többi fejedelmek követői a 945. évi szerződés alkalmából a szerződészegőket kiátkozás veszélyével és az örökös rabszolgaság (rab) kárhovatával fenyegették, ugyanaz az egyezmény rendelkezik a Bizáncban élő orosz rabszolgákról (rusz rabotajuscse).⁸¹

A kijevi fejedelmek hadserege nemcsak a hivatásos fegyveresekből állt, hanem nagyobb hadjáratok esetén fegyverbe hívták a különböző szláv földek lakosait a „voi”-t: 882-ben Oleg varég, csud, szláv, merja, vesz és krivics harcosokat gyűjtött Kijev ellen; 907-ben Oleg sok varég, szláv, csud, krivics, merja, drevljan, radimics, poljan, szever, vjatics, horvát, duleb és tiverc harccsal ment Bizánc ellen; 944-ben Igor a tengeren túlra üzent a varégokért, ha akarnak, jöjjenek Bizánc ellen, s varég, poljan, szlovén, krivics és besenyő harcosokat toborzott; 946-ban Olga és fia, Szvjatoszláv a fegyveres kíséretén kívül sok derék harcost hívott össze a drevljanok ellen; 955-ben a bizánci követek emlékeztették Olgát, hogy a már említett cseljad-on kívül harcosokat (voi-t) ígért a bizánci udvarnak; 968-ban Szvjatoszláv nem fegyveres kíséretével, hanem összegyűjtött harcosokkal üzte el a besenyőket; 980-ban Vladimir ostrom alá fogta testvérét, Jaropolkot, aki fegyveres kíséretével és harcosaival védekezett; 988-ban Vladimir harcosaival Korszun (Herszoesz) ellen ment; 1015-ben Borisznak (Vladimir fiának) fegyveres kísérete azt sugalmazta, hogy az apjától örökölt fegyveres kísérettel és harcosaival menjen Kijev, azaz testvére, Szvjatopolk ellen. Borisz visszautasította ezt az ajánlatot, mire harcosai elszéledtek, s csak fegyveres kísérete maradt vele; 1015-ben Jaroszláv a testvérharc során össze-

⁷⁸ Повесть... 37. 1.

⁷⁹ Уо. 37. 1. — Лихачев, II. 292. 1.

⁸⁰ Повесть... 80. 1.

⁸¹ Уо. 37, 38. 1.

gyűjtött ezer varéget és negyven ezer egyéb harcost, a csatavesztés után a novgorodiaktól összeszedett pénzen új varég és egyéb harcosokat hívott zászlaja alá.⁸²

Az utóbbi rövid felsorolás adatai bizonyítják, hogy a fejedelmek a druzsinnán kívül a nagyobb hadjáratokhoz harcosokat (voi-t) gyűjtötték.

A vezető réteg felsorolásakor kiemeltük a férfi (muzs) kifejezést. A hivatkozott összefüggésekből kiderül, hogy a szóban forgó kifejezés nem általában jelölt embereket, hanem bizonyos társadalmi helyzetre utalt. Ezt megerősíti Olga magatartása, aki a drevljan Izkorosztén elfoglalása után az elfogott drevljanok egy részét rabszolgául adta férfiainak.⁸³ Igor és Szvjatoszláv a már említett Szvenelda vajdának adományozták a drevljan földről járó adókat, ami nem tett szert a fegyveres kíséret többi tagjának, mert sok az egy férfi számára.⁸⁴ Szveneldát tehát, akinek a rangját pontosan ismerjük, a fegyveres kíséret férfinak nevezte. Tanulságos a Ruzkaja Pravdának a férfiakkal kapcsolatos rendelkezése. A feudális társadalmi hierarchiát rögzítő orosz törvénykönyv szövege után ítélve a férfiak rendelkeztek cseljaddal, szolgálakkal, akik a férfiak földjein dolgoztak. A férfiak fegyveres személyek voltak, jogaik közé tartozott a saját 'mir', föld és faluközösség területén a nyomozás, az ellopott fegyver, ló, egyéb felszerelés minden különösebb bíraskodás, pereskedés nélküli visszaszerzése.⁸⁵

A „férfi” kifejezés a IX–X. század folyamán tehát jelölhette a fegyveres kíséret, a fejedelmi környezet különböző rangú tagjait, akik a fejedelem belátása szerint hatalmi funkciókat tölthettek be, mint fejedelmi helytartók, fejedelmi követek vagy hadvezérek (vajdák). Gyanítható, hogy a XI. században megköpött ennek a terminusnak korábbi széles értelmezése: Jaroszláv a férfiakra csak 4 kunát rótt ki, szemben a sztárosztákkal és a bojárokkal, akiktől ennek többszörösét, grivnákat szedetett.⁸⁶ Talán a Ruzkaja Pravda rendelkezése arról, hogy a férfiak már csak saját faluközösségük területén bíraskodhattak, jelzi ennek a „férfi” szóval jelölt rétegnek végső sorsát, s talán eredetét is. Az adatok azt sejtetik, hogy a keleti szláv társadalom osztályokra bomlásának kezdeti fázisában a nem közrendű, szabad nemzetségi és törzsi szenior réteget jelölte a „férfi” kifejezés. A korafeudális osztályképződés kezdeti folyamatában kiala-

⁸² Уо. 20, 23–24, 33–34, 42, 45, 48, 75, 90, 96. 1.

⁸³ Уо. 43. 1. — А. А. Зимин: i. m. 87. 1. — О. Н. Трубачев: i. m. 96, 104–105. 1. — П. Я. Черных: i. m. 121. 1. — С. М. Соловьев: i. m. 229. 1. — Зимин rámutat, hogy a мужь 'férfi' kifejezés minden szabad embert megilletett, néha az uralkodó osztály, a fegyveres kíséret tagjait is így nevezték. Csernih a княжий муж kifejezést azonosítja az idősebb fegyveres kíséret tagjaival, a bojárokkal. Trubacsov művében rámutat arra, hogy a муж a szláv nyelvekben rokonsági kifejezéssé vált; az ószlávban mužь 'férfi', 'férj', az ó-szlávban мъжь *ánъr*, *ánθροπος* az ó-oroszban мужь, мъжь 'homo', 'vir', szabad ember, előkelő, tiszteletreméltó ember. A muzs férj, házastárs értelemben késői eredetű, az utóbbi az ó-szlávban és az ó-oroszban сѣпрѣгъ volt. Szolovjev arra hívja fel a figyelmet, hogy a muzs kifejezés megillette általában a szabad embert, s megtisztelő jelentése volt, a kérdéses szónak volt egy szűkebb értelmezése is, amikor a fegyveres kíséret másodrangú tagjait illették ezzel a kifejezéssel, szemben az előkelő fegyveresek bojár címével.

⁸⁴ Повесть... 39, 53. 1. — Лихачев, II. 294. 1. — С. М. Соловьев: i. m. 150–151. 1. — Igor és Szvjatoszláv nagyhatalmú vajdája, Szveneld Igor fejedelemtől megkapta az uglics törzs adóját is.

⁸⁵ А. А. Зимин: i. m. 78, 90. 1. — Очерки истории СССР. IX—XIII. вв. — А Ружская Pravda rövid változatának 13. cikkelye intézkedik a férfiak jogáról. A Ruzkaja Pravda kialakulásának időrendjét ld. a 77. jegyzetben, figyelemre méltó, hogy a férfi jogairól intézkedő cikkely az orosz jog korai periódusához tartozik.

⁸⁶ Повесть... 97. 1. — Лихачев, II. 365. 1. — С. В. Юшков: Обществе нно-политический строй и право киевского государства. 242. skk. 1.

kult rendkívül tág jelentésű „férfi” terminus a Ruszkaja Pravda korában már csak egy szerényebb vagyónú szabad jogállású réteget jelölt. A IX—X. századi uralkodó réteg temetkezései is megerősítik azt a tényt, hogy az különböző vagyoni helyzetű csoportokból tevődött össze.⁸⁷

A vagyoni és jogi különbségek mellett hasonló tarkaság figyelhető meg etnikai vonatkozásban is. Az utóbbi kapesán figyelemre méltó az egyes keleti szláv törzsek közti viszony a kijevi állam kialakulásának korában. Az egyesülés objektív feltételei nem automatikusan realizálódtak. Az egyesülés erőszakos fellépések láncolatán keresztül vált valósággá: a törzsi szeparatív törekvések elleni céltudatos, kíméletlen eszközöket is igénybe vevő politikai és katonai fellépések sorozata Olegtól Vladimiriig (a IX. század 80-as éveitől a XI. század első évtizedéig) tartott.

Oleg az előzőleg a kazároknak adózó szeverjánokat és radimicseket saját adózóivá tette, a drevljánok és szeverjánok ellen erőszakkal lépett fel, az ulicsokkal és tivercekkal háborút folytatott; Szvjatoszláv két ízben harcolt a vjaticsok ellen és adót vetett ki rájuk; a fellázadt vjaticsokat Vladimir leverte és adót szedett tőlük, majd két egymást követő évben, 981 és 982-ben kellett ellenük harcolnia, Vladimiriak újból meg kellett hódítania a radimicseket.⁸⁸ Kijevi fennhatóság alá tartoztak nemcsak szláv, hanem egyéb — köztük finn-ugor — törzsek is; csud, merja, vesz, muroma, cseremis, mordva, perim, pecsora, jam, litva, zimigola, korsz, noroma és lib, ezeket a Kijevnek adózó törzseket az őskronika nem szláv nyelvű törzseknek mondja.⁸⁹ A keleti szláv törzsek közti ellenségeskedések felhívják a figyelmet arra, hogy a fegyveres konfliktusokig fajuló kiéleződött viszony az állam kialakulása korában nemcsak idegen népek között alakulhatott ki.

A Kijevi Fejedelemség területéről ismert IX—X. századi temetkezések ritusában felismerhető különbségeket a régészet etnikai keveredéssel magyarázza.⁹⁰ A kijevi központi területre letelepedtek az egyes keleti szláv törzsek képviselői és távoli országokból érkezett idegenek. Feltehetően a szláv törzsek közti keveredés és migráció nem mindenkor volt önkéntes, erre utal Vladimir már említett telepítési politikája, továbbá amikor előkelő ifjakat rendelt Kijevbe, hogy azokat papi hivatásra neveltesse. Az ifjak szülei megsiratták távozó gyermekeiket, mert nem tudták, miért viteti őket a fejedelem Kijevbe.⁹¹ A szülők minden jel szerint ismerték a túszedés szokását, és a papi pályára szánt fiaikban a kijevi fejedelmi udvar számára szedett túszoikat vélték. A kijevi követségek névsora, a harcosok és a hivatásos fegyveres kíséret toborzása, az egyes törzsek közti viszony fényt vet az idegen származású udvari méltóságokat betöltő férfiak jelentőségére a kijevi államban. Az előzőekben ismertetett névsorban jelentős számban vannak varég nevek (ezt még a vitathatatlan névtorzítások sem tehetik kétségessé), a fegyveres kíséretben és a harcosok között is sok varég volt, az utóbbira példa Vladimir Kijevet elfoglaló serege.

⁸⁷ М. К. Каргер: i. m. 166—211. l.

⁸⁸ Повесть... 20—21, 47, 58. l. — Лихачев, II. 310, 328. l. — С. М. Соловьев: i. m. 96, 150—151. l. — H. Paszkiewicz: The Origin of Russia. 385. l. — A kijevi fejedelmi központ és az egyes szláv törzsek közti harshevességét bizonyítja az, hogy Szveneld vajda három évig ostromolta Pereszecsent, az uglics törzsközpontját.

⁸⁹ Повесть... 13. l.

⁹⁰ М. К. Каргер: i. m. I. 166—211. l.

⁹¹ Повесть... 81. l.

Mivel magyarázható ezeknek az idegen származású lovagoknak előkelő helyzete a kijevi fejedelmi udvarban? A kijevi nagyfejedelmek nemcsak saját, hanem a kezük alatt élő egyéb fejedelmek és bojárok nevében küldték el követeket a bizánci udvarba.⁹² A kijevi fejedelmek felsőbbbségét elismerték ugyan a helyi törzsi földek fejedelmei, de igen fontos egyezmények megkötésekor nem elégedtek meg csak a kijevi nagyfejedelem követeivel, hanem személyes megbizottaikkal képviseltették magukat. Láthatóan a kijevi fejedelmek hatalma nem volt kizárólagos a formálódó fejedelemség egész területén. A törzsi területek sorozatos elpártolása és az ellenük indított hadjáratok bizonyítják a keleti szláv állami integráció bonyolultságát. Ilyen körülmények között a kijevi nagyfejedelmek politikájában azok a személyek kerültek előtérbe, akiknek személyes boldogulása csak a fejedelmektől függött.

Ennek a személyi függőségnek a körülményei ismerhetők fel Vladimir és a varégek közti viszonyban: a varégek Kijev elfoglalása után sarcot akartak kivetni a város lakóira, amibe Vladimir nem egyezett bele, de a böles és bátor varég férfiakat helyi hatalommal ruházta fel, a többi útjára engedte. Vladimir fia, Jaroszláv novgorodi fejedelem, évi ezer grivnát költött a lovagokra.⁹³ Figyelembe véve a novgorodi viszonyokat, aligha férhet kétség ahhoz, hogy a lovagok jórésze idegen, varég származású volt. Természetesen fejedelmi udvari méltóságok nemcsak idegen származásúak lehettek, példa erre Vladimir anyai nagybátyja, Dobrinya, aki neve után ítélve szláv származású volt. De milyen családból származott Dobrinya? Nővére — Maljusa — Olga szolgálója (kljucsnica) volt, akit Rogneda, a polocki fejedelem leánya rabszolganőnek nevezett.⁹⁴ Maljusa és Dobrinya esetében a kijevi fejedelmi udvarban szolgáló személyekről van szó. Vladimir egyik kedvenc embere tehát nem előkelő származása révén jutott méltósághoz; minden hatalmáért Vladimirnak volt a lekötöztetnie, s ennek megfelelően is viselkedett. Hasonlóan szláv származás tételvezhető fel Jaropolk-nak, Vladimir testvérének Blud nevű vajdájáról, aki Vladimirhoz pártolt. Talán szláv volt Vladimirnak a ragadvány néven szereplő Volcsi Hvoszt⁹⁵ (Farkas Farkok) nevű vajdája, aki a radimicskek ellen harcolt. A törzsi fejedelmek sorsát példázza a drevljan Mal és a polocki Rogvolod harca a kijevi nagyfejedelmi család tagjaival. A Mal és Rogvolod pusztulásával kapcsolatos események példázák, hogy az egyes törzsek ellen megisméltendő hadjáratok mögött a kijevi nagyfejedelmi család és a helyi fejedelmek hatalmi vetélkedése búvik meg.

A kijevi nagyfejedelmi cím birtokosai tehát már csak azért sem támaszkodhattak a szláv származású fejedelmi dinasztiákra, mert azok szembekerültek a központosítási törekvésekkel. Ez a körülmény magyarázza az idegeneknek vagy pedig a nem előkelő származású szláv családok tagjainak kijevi fejedelmi szolgálatba fogadását és hatalommal való felruházását.

A fentiekben jellemzett állapotok megvilágítják, hogy a kijevi nagyfejedelmek Bizánccal kötött szerződéseiben miért szerepelnek az összes fejedelmek, akiknek tényleges hatalmával, azaz a szerződések tartalmával kapcsolatos állás-

⁹² Повесть... 25–26. 34–35. 1. — Лихачев, II. 274–275, 289–290. 1. — Б. Д. Греков: Киевская Русь. М.—Л. 1949. 295. 1. — С. М. Соловьев: i. m. 147. 1.

⁹³ Повесть... 89. 1.

⁹⁴ Уо. 54. 1. — Лихачев, II. 322. 1. — С. М. Соловьев: i. m. 172. 1. — В. Н. Татищев: i. m. 111, 118. 1. — Mikor Vladimir feleségül kérte Rognedát, akkor az azt felelte a kérőknek, hogy „nem akarom a rabszolganő fiának lábáról lehúzni a csizmát”. Tatiscev megjegyzi, hogy Rogneda neve után ítélve normanni származású volt, Vladimir a Gordiszlava nevet adta a polocki fejedelem lányának.

⁹⁵ Повесть... 54, 55, 59. 1.

foglalásával a nagyfejedelmeknek számolniuk kellett. E fejedelmi központoknak is járt a bizánci sereből, amint azt a 907. évi események bizonyítják.⁹⁶

A kijevi nagyfejedelmek egy szerencsésnek éppen nem mondható intézkedéssel igyekeztek elhárítani a több alkalommal is behódoltatott törzsek elpártolásának megismétlődését. Igor még Oleg fejedelem életében adókat szedett és Oleg távollétében Kijevben fejedelmi hatalmat gyakorolt. Az előzőkben láttuk, hogy Szvjatoszláv megosztotta fiai között a hatalmat, azaz a behódolt törzsi földek fejedelmi székébe ültette őket; így cselekedett Vladimir is. A Bizánchba küldött követségek összetétele is utal a kijevi fejedelmi családon belüli hatalmi viszonyokra; a fejedelmi család férfi-, sőt nőtagjai is saját követeik útján képviseltették magukat.⁹⁷ Különösen nagy méretet öltött a fejedelmi fiak helyi hatalommal történő felruházása Vladimir uralkodása alatt, aki a keresztység felvétele előtt többnejűségben élt, s ezért rendkívül kusza hatalmi érdekekkel kellett számolnia a népes fejedelmi családon belül.⁹⁸ Maga Vladimir is, aki apjától Novgorodot kapta, drámai fordulatokban bővelkedő testvérharcban jutott a nagyfejedelmi székhez. Vladimir fia, Jaroszláv az apja iránti engedelmség megtagadásával demonstrálta a kijevi hatalmi központ elleni oppozícióját.⁹⁹ Ami azonban a Vladimir utáni testvérharcot illeti, az már nem azonosítható a törzsi fejedelemségek Kijev elleni fellépésével, már csak azért sem, mert e harc leplezetlenül a kijevi központi hatalom birtoklásáért folyt. De már a Szvjatoszláv fiai közt kitört viszály sem azonos az egyes törzsi földek közti harcral, már ebben is nagy szerepet játszottak a Kijev birtoklása iránt táplált aspirációk. Vladimir a testvérharc lezáródása után több ízben is kénytelen volt kétségtelen törzsi szeparatív törekvésekkel szállni szembe. A helyi fejedelmi hatalomhoz jutott kijevi fejedelmi fiak vetélkedésében még felismerhetők az egykori törzsi fejedelmek Kijev ellenes magatartásának tradíciói, de a hatalmi törekvések már túllépték az egykor törzsi földek határait; a szmolenszki fejedelemség bekebelezte az egykori krivics és radimics törzsi földeket.¹⁰⁰ Azaz a feudális viszonyok kialakulása közepette a törzsi függetlenségért vívott harc háttérében megjelent a kijevi fejedelmi trónért folytatott dinasztikus, feudális belháború. Természetesen a Kijev-ellenes oppozíciójukról ismert törzsi fejedelemségeket kézbentartó fejedelemfiak magatartását erősen befolyásolta a helyi környezet is, ennyiben a dinasztikus harcokat is befolyásolták a törzsi viszályok.

A központosításért vívott harcban a szemben álló feleket nem etnikai, hanem egészen más jellegű ismérvek választották el, vagy fűzték össze. A rokoni szálak sem küszöbölték ki a szeparatív törekvések veszélyét, ennek ellenére a

⁹⁶ Уо. 24. l. — Лихачев, II. 268. l. — Б. Д. Греков: Киевская Русь. 291—292. l.

⁹⁷ Повесть... 34—35. l.

⁹⁸ В. Н. Татищев: i. m. 118. l. — Лихачев, II. 320—322, 325. l. — С. М. Соловьев: i. m. 172—173. l. — A jelek szerint Vladimirnak különösen sok baja volt Rognedával. Rogneda (Gordiszlava) sértve érezte magát azért, mert Vladimir nem előkelő származásának megfelelően bánt vele. Egy alkalommal Rogneda gyilkossági kísérletet tett Vladimir ellen, Vladimir bosszúból Rogneda életét akarta venni, de a Rognedától származó fia, a kiskorú Izjaszlav fegyverrel kelt anyja védelmére. A bojárok azt tanácsolták Vladimirnak, hogy adjon Rognedának és Izjaszlávnak birtokot. A Poveszty szerint Rogneda egy falut kapott, amelyet Rogneda halála után leánya örökölt. Tatischev szerint a későbbiekben Rogneda apja fejedelemsége területére költözött.

⁹⁹ Повесть... 89. l.

¹⁰⁰ С. М. Соловьев: i. m. 72. l. — H. Paszkiewicz: The Origin of Russia. 73. skk. l. — Paszkiewicz rámutat arra, hogy a kijevi fejedelmek dinasztikus harcában a régi törzsi határok miatti viszályok motívumai is felfedezhetők.

kijevi nagyfejedelmi politika előszeretettel alkalmazta gyakran még a névleges rokoni kapcsolatok szövését is. Tatisceev a XVIII. század első felének orosz történésze egy azóta elő nem került, vagy végleg elveszett forrás alapján megemlíti, hogy Vladimir a keresztség felvétele után feleségeit és leányait nőilen híveihez adta feleségül.¹⁰¹ Amennyiben Tatisceev forrása hiteles adatot őrzött meg Vladimírnak hívei irányában alkalmazott kiházasítási politikájáról, úgy abból az következik, hogy a tényleges és névleges rokoni kapcsolatok kiépítése a kijevi fejedelmek összpontosítási törekvéseiben az állami politika rangjára emelkedett.

A központosítás Vladimir uralkodásának idejében érte el a lehetséges maximumát. Feltehetően a vladimiri alapítású püspökségek száma és területi elhelyezkedése még mutatja a törzsi megosztottság nyomait és a vladimiri korszak tényleges fejedelmi hatalmának határait. A meglehetősen kétes hitelességű adatok alapján is feltételezhető a világi és egyházi hatalom területi megoszlása közti összefüggés.

A kijevi fejedelmi hatalom kezdeti korlátozottsága ellenére is jelentős erőt képviselt, a 907. évi kijevi—bizánci szerződésben a görögöknek elsősorban Kijevnek kellett sarcot fizetniök, a Kijevből érkező követek és kereskedők élveztek elsőbbséget valamennyi város előtt Bizánc területén, Novgorodnak évi kétezer grivnát kellett fizetnie Kijev számára. Oleg még évi 300 grivnát vetett ki Novgorodra, amely összeg az őskronika szerint a varégoknak járt, ezzel szemben az egyes évkönyv-szerkesztések ellentmondóan tudósítanak az olegi 300 grivna sorsáról. Vladimir idejében már évi 2000 grivnáról tudunk, amely Novgorodtól járt a kijevi nagyfejedelmnek, s ezt az összeget már az előző korok novgorodi helytartói is fizették Kijevnek.¹⁰² Olga a drevljan földről szedett adó kétharmadát Kijevnek adta.¹⁰³ Kétségtelen, hogy a fejedelmi székhely rangot és tekintélyt biztosított Kijevnek mind szláv földön, mind annak határain kívül. A törzsi vetélkedésből tehát megfigyelhetően a kijevi nagyfejedelmi hatalom tekinté-

¹⁰¹ Лихачев, II. 342. l. — В. Н. Татищев: i. m. 113, 119. l. — С. М. Соловьев: i. m. 203—205. l. — И. Ю. Крачковский: i. m. 84. l. — Lihacsov a Tveri Évkönyv feljegyzését idézi: a hagyomány szerint Vladimir a keresztség felvétele után a sorsával elégedetlen Rognedának kijelentette, hogy mint kereszténynek csak egy felesége lehet, ezért Rogneda válasszon a főemberek közül egy férjet, akivel Vladimir összeházasíthatja. Rogneda azonban visszautasította Vladimir pogány ajánlatát, mert fejedelmői méltóság után nem akart senki rabszolgánője lenni, hanem Krisztus szolgálatát választotta, apáca lett Anasztázia néven. A hagyomány ezzel az eseménnyel hozza kapcsolatba Jarosláv felépülését, aki béna volt, de anyja szavait hallva jární kezdett. Tatisceev a Joakim-féle novgorodi évkönyv alapján adja elő az eseményeket; Olova (?) varég hercegnőt a tőle született Viseszlav fiával Novgorodba; Gordiszlavát (Rognedát) fiával, Iszjaszlávval Polockba, az utóbbi második fiát, Jaroslávot Rosztovba, Vszevolodot Vladimírbe; Predszlávát fiával, Szvjatopolkkal Turovba; Mulfridet fiával, Szvjatoszlávval Ovrucsbba; Adilt fiával, Msztiszlávval Tmutorokanba, Sztaniszlavot Szmolenszkbe küldte Vladimir. Annát két fiával, Borisszal és Glebbel Vladimir maga mellett tartotta, de Glebnek Muromot szánta. Többi feleségét és leányát híveihez adta feleségül. Tatisceev az őskronika szövegéhez fűzött kritikai megjegyzéseiben feljegyzí, hogy Predszláva, aki Szvjatopolk fiával Turovot kapta, előzőleg Jaropolknak — Vladimir előzőkben említett (lásd a 26. jegyzetet) — görög származású felesége volt. Adilt, akit az őskronika cseli származásúnak mond, Tatisceev németnek véli, eredeti nevét Adelheit-nek tartja. Annát bolgár származásúnak tartja Tatisceev, Szolovjev a Joakim-féle, tehát a Tatisceev művében olvasható változatot fogadja el. Kraevszkij Ibn-Fadlan kiadásában is olvasható az orosz fejedelmek többnejűségéről.

¹⁰² Повесть... 20, 88. l. — Лихачев, II. 253—254, 356. l. — Lihacsov hivatkozik a Nikon-féle évkönyvre, amelyik megjegyzí, hogy Jarosláv előtt Viseszlav is fizette Kijevnek az évi 2 ezer grivnát.

¹⁰³ Повесть... 43. l.

lyének növekedése és a keleti szláv földek egymásközi viszonyában kulcshelyzetének megszilárdulása következett.

Arra nézve, hogy a lakosság melyik rétege fizette az adót, a fogoly volgai bolgárokról adott jellemzés a mértékadó: nem a csizmás előkelők, hanem a bocsorososok fizettek adót.¹⁰⁴ Bizonyos rendkívüli esetekben a szabadok, sőt az előkelők is fizettek sarcot a fejedelmeknek, amint azt Jaroszláv novgorodi fejedelemsége idejének eseményeiből már tudjuk.

Az adószedés, sarcolás módját a keleti szlávoknál Bíborbanszületett Konstantin ismerteti; a kijevi fegyveres kíséret ősszel kiment a falvakba és kitavasodásig a falvak népén élösködött és szedte az adókat.¹⁰⁵ Hudud al-Ālam közlése szerint a Rus-ok évente fizettek adót a kormánynak a javak (zsákmány) és a kereskedelmi haszon után. Az utóbbi Rus-ok azonosítása az őskrónika Rus, szláv oroszaival, Kelet-Európa koraközépkori történetének megoldatlan problémáját veti fel. Hudud al-Ālam a kérdéses Rus-ok kapcsán megkülönböztetve említi a köztük élő szlávokat. Az orosz őskrónika Oleg 907. évi bizánci hadjáratáról szólva szintén megkülönbözteti a Rus-t a szlávoktól.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Уо. 59. l.

¹⁰⁵ *Moravcsik Gyula*: Bíborbanszületett Konstantin. A birodalom kormányzása. Bpest, 1950. 63. l. — *C. M. Соловьев*: i. m. 157. l. Лихачев, II. 304—306. l. — *Б. Д. Греков*: Киевская Русь. 297. l. — *С. В. Юшков*: Общественно-политический строй и право киевского государства. 108—109. l. — *И. Н. Воронин*: К истории сельского поселения феодальной Руси. Л. 1935. 20. skk. l. — Igor és Olga is télen voltak adószedő körúton. A Poveszty . . . összekapcsolja Olga drevljánok elleni bosszúhadjáratát adószedő körútjának leírásával, a szövegben olvasható, hogy Olga szánon, azaz télen járta körbe a Kijevnek adózó földeket. Az adószedésnek ez a jellege illusztrálja azt is, hogy adózás szempontjából a kijevi nagyfejedelmek csak az elérhető, tehát lényegében a Dnyeper középső folyása vidékének lakosságára támaszkodhattak. Juskov feltételezi, hogy Olga fejedelmű adóztató körútját összekapcsolta a helyi, törzsi fejedelmek hatalmának megnyirbálásával, sőt hatalmuknak felszámolásával. Hasonló véleményen van Grekov is, míg Lihacsov óvatosabb megfogalmazásban megjegyzi, hogy Olga adóztató körútja során aligha érhetett el novgorodi területre. Juskov és Grekov következtetése a kijevi fejedelmi adminisztráció kiépítéséről az adószedő körút során a Poveszty . . . közlése alapján kételyeket támasztanak.

¹⁰⁶ Повесть . . . 25. l. — Лихачев, II. 270. l. — *В. Н. Татищев*: i. m. 207, 294—299. l. — *C. M. Соловьев*: i. m. 124—130. l. — *И. Ю. Крачковский*: i. m. 78—80. l. — *М. И. Артамонов*: i. m. 365—384. l. — *V. Minorsky*: Hudud-al-Ālam. 159, 215, 312—313, 432—434. l. — *V. Minorsky*: A History of Sharvān and Darband . . . 62, 108—112. l. — *V. Thomsen*: The Relations between Ancient Russia and Scandinavia. Oxford, 1877. 39. l. — *J. Marquart*: Streifzüge 200, 202. l. — A Rus-vareg-szláv problémára nem a megoldás igényével emlékeztetünk. Csupán három szerző álláspontjára kívánjuk felhívni a figyelmet: Szolovjev, a múlt század második felének kiemelkedő orosz polgári történésze nézetünk szerint mai érvénnyel állapította meg, hogy a történész a IX. század etnikai problémáit nem közelítheti meg saját korának nemzeti felfogása alapján. Az újabb marxista történeti feldolgozások közül Artamanov műve rámutat arra, hogy a normann Rus-vareg-normann elemek katonai szempontból számottevő szerepet vittek a IX—X. századi kelet-európai történetben, de a Dnyeper középső folyásának vidékén kialakult kijevi állam már csupán földrajzi fekvése, etnikai jellege következtében is felhívja a figyelmet arra, hogy a Kijevi Fejedelemség kialakításában nem játszhattak döntő szerepet az északi varég elemek. Az utóbbi évek nyugati polgári feldolgozásai közül figyelemre méltó Minorsky „A History of Sharvān” c. művében kifejtett álláspontja a szláv—skandináv kapcsolatokról. Minorsky felsorolja a Rus-ok kazár és kaukázusi területre irányuló hadjárait és azok kapcsán emlékeztet a Rus és a Slav kifejezések pontatlanságára a IX—X. századi forrásokban; az arab források Kelet-Európában megkülönböztetik a Rus-t a Saqlab (plur. Saqaliba) azaz a szlávokat; a Rus jelentésében azonos a Variag, Варягъ Βαγαγγοϛ, Βαργαρ kifejezéssel, Istakbri és Ibn Haukal szerint Rus háromféle van: Kūyāba, S. lāwiya és Arthā; Minorsky úgy véli, hogy Kūyāba, Κιοῦβα v. Κιοῦβα Kijevnek a polján területnek felel meg, ahol a vezetők eleinte skandinávok voltak, S. lāwiya (Saqāliba?) jelentheti a novgorodi szlovéneket, az arab kifejezés nem skandináv szóból ered, holott a novgorodi területen skandináv telepések éltek, az arabok Minorsky szerint az utóbbi esetben összekeverték a Rus-t és a szlávokat, az Artha jelenthetné

Minden jel szerint az évenként esedékes adó, sarc szedése elterjedt jelenség volt Kelet-Európában.

A 907-ben megkötött szerződés értelmében a kijevi követeket annyi ellátmány illette, amennyit azok kívántak; a szláv kereskedőket Bizánc területén hat hónapra havi ellátmány illette, amely kenyérből, borból, húsból, halból és főzelékfélékből állt.¹⁰⁷ A 945. évi szerződés azokat a kijevi szláv földről érkezőket, akik nem kereskedni jöttek Bizáncba, kizárta a havi ellátmányból, ugyanakkor ez az egyezmény részletezés nélkül megemlíti a követeknek járó ellátmányt.¹⁰⁸ 980-ban Vladimir a Kijevet sarcolni akaró varégokat arra intette, hogy várjanak egy hónapig, míg összeszedik számukra a sarcot. Aligha lehet a szláv—bizánci egyezmények havi ellátmánya és a Vladimir által kért egy havi várakozás között valamiféle összefüggést keresni, az előzőkben meszjacšina, meszjacsa, meszjacsnoc — 'havi, havonta esedékes' — olvasható, míg az utóbbi esetben za meszjac — 'hónap' — időhatározóként szerepel.¹⁰⁹

A szláv—bizánci egyezményekben rendszeresen szerepelnek értékösszehasonlítások, árak, büntetéspénzek, tehát a X. századi keleti szláv fejedelmi környezet ismerte az érték, a pénz fogalmát. Az újabb numizmatikai kutatások arra hívták fel a figyelmet, hogy az ezüst dirhemek játszottak döntő szerepet a keleti szláv társadalom pénzviszonyaiban.¹¹⁰

Noha a kijevi fejedelmi környezetben jelentős szerepet játszottak az idegen, elsősorban varég származású jövevények, a keleti szlávoknál a társadalmi tagozódást jelölő kifejezések csekély kivétellel szláv eredetűek. E kivételek közt szerepel a kagan kifejezés.

Biztosak nem lehetünk ugyan benne, de talán könnyebb feladat lenne a Kazár Kaganátus egyes társadalmi csoportjainak és politikai szereplőinek bemutatása, ha a spanyolországi Hasdai-ibn Safrut¹¹¹ zsidó főembernek a kazár királyhoz intézett levelére a kazár király a feltett kérdésekhez hasonló részletességgel felelt volna. E levelezés kapcsán mindennek előtt felmerül a zsidó—kazár levelezés

a mordva Erzya törzset. Artha vidékről ólmot exportáltak, de az Erzya földön nem ismeretes ólombánya. A Khagān Rūs a kijevi állam megalakulása előtti északi, novgorodi (Hölmgaðr) Rus-t jelenti. A korai arab források szerzői feltehetően jobban ismerték a nyugati szlávokat, noha az utóbbiakhoz soroltak nem szláv törzseket is. Igor-Ingvar, Olga-Helga skandináv nevek, míg fiuk, Szvjatoszláv már szláv nevet visel (az utóbbival kapcsolatban ld. Tatischev idézett művét); a X. század közepétől a kijevi szolgálatban álló skandináv katonai réteg elszlávosodott; a skandináv nevek továbbélése nem feltétlen bizonyítja a származást, Szvjatoszláv kormányzata és hadserege döntő mértékben szláv elemekből állt; Minorsky egy Rus druzsina 989. évi sirvanai támadása kapcsán a druzsina kifejezést „comitatus” szóval magyarázza.

Magunk részéről az előzőekben kíséreltük meg rámutatni azokra a feltételekre, amelyek elkerülhetlenné tették az idegen, varég elemek kijevi szolgálatba fogadását.

¹⁰⁷ Повесть... 24. l. — Лихачев, II. 266—268. l. — А. А. Зимин: i. m. 66. l. — Lihačev és Zimin egyaránt kételkednek a 907. évi egyezmény hitelességében, a 907. évi egyezményt a 911. és a 945. évi bizánci—kijevi egyezmények alapján történt későbbi interpolációnak tartják. Igor 945. évi egyezménye úgy ismétli meg a 911. évi egyezményt, hogy az tartalmazza az évkönyv 907. év alatt említett egyezmény pontjait.

¹⁰⁸ Повесть... 36. l. — А. А. Зимин: i. m. 43. l.

¹⁰⁹ Повесть... 56. l. — Лихачев, II. 323—324. l.

¹¹⁰ В. Л. Янин: Денежно-весовые системы русского средневековья. М. 1956.

¹¹¹ П. К. Коковцев: i. m. VI—X. 61. l. Hasdai-ibn Safrut a cordovai kalifátusban élt év-Abd-al-Rahman III. al-Nasir (912—961) és Al-Hakim II. (961—976) idején udvari pénzügyi szakértő és diplomata volt, aki feltehetően 961 előtt levelezett Josif kazár királlyal. Hasdai-ibn Safrut kérdései rendkívül részletesen érdeklődnek Kazária ügyei iránt.

hitelességének¹¹² kérdése. A levelezés hitelessége iránti kétségeket teljesen eloszlatni mind ez ideig nem sikerült, ezért a Kaganátus társadalmi állapotait illetően Ibn Fadlan útijelentései és általában az arab tudósítások közlései tekinthetők mérvadónak, s a zsidó—kazár levelezés adatai csak annyiban hasznosíthatók, amennyiben az utóbbi forrás adatai valószínűsíthetők az előbbieké alapján.

A Kaganátus hatalmi szervezetének sajátos vonást kölcsönzött a türk eredetre visszavezethető kettős fejedelmi hatalom.

A kazár állami hierarchia csúcsán az Ibn Fadlan által említett nagy hákán (kagán) állott, akinek csak szimbolikus hatalma volt és istennek járó tiszteletben részesült. Csak négy havonként egyszer jelent meg népe előtt a hadserege élén,

¹¹² *П. К. Кокковцов*: i. m. VIII—X, XXIV, XXVIII—XXIX, XXXI, 63—66, 72, 90, 122—123, 131—133. l. — *М. И. Артамонов*: i. m. 8—12, 31, 270—273, 365, 382, 403. l. — *D. M. Dunlop*: i. m. 116—170. l. — *S. Schechter*: An unknown Khazar Document. The Jewish Quarterly Review. New-Series 1912. Vol. III. No. 2. 181 skk. l. — *J. Mann*: Hasdai ibn Shafut and his diplomatic intervention on behalf of the Jews on Christian Europe. Texts and Studies in Jewish History and Literature. I. Cincinnati, Ohio. 1931. II. Philadelphia, 1935. I. 8, 21. skk. l. — *J. Marquart* Streifzüge, XLI—XLV. 7—11. l. — Kokovcov a levelezés hitelességének bizonyítása érdekében kifejtett érvelésében rámutat arra, hogy Cambridge-i Névtelen (C. A.) levele, amelynek eredetije 962 után keletkezett, Sepher zsidó könyv stílusjegyeit viseli, s valószínűleg a XII—XIII. század fordulóján íródott, de névtelen átirója ismerhette az eredeti zsidó—kazár levelezést is, noha a C. A. levele fantasztikus elemeket is tartalmaz. A XI—XII. század fordulóján Jehudah ben Barzilai (Barcelonai) Sepher ha' Ittim c. művében idézi Josif kazár király válasza hosszabb változatának néhány részletét. Maga Jehudah ben Barzilai kételkedett a levelezés hitelességében, és feltételezte, hogy azt előzően többen interpolálták.

Egy, a X. századi magyar történetet érintő problémát idézünk Kokovcov érveléséből, Mar-Saul és Mar-Josif azt javasolták Hasdai ibn Shafutnak, hogy levelét küldje általuk a G.b.hin-ok királyához, aki H.n.g.rin (Kokovcov szerint Magyarország) területén élő zsidókhöz küldi, majd onnan közvetítéssel eljut B.l.gar földön keresztül a rendeltetési helyére. Josif kazár király válaszában közli, hogy Hasdai levelét egy N.m.c országból jövő Jakob hozta.

Artamonov határozottan kiáll a zsidó—kazár levelezés hitelessége mellett; különösen az egyik kairói zsinagóga Genizah-ában talált levéltöredékek adatai ismeretének következtében. A kérdéses levélmaradványok a bizánci udvarhoz szoltak, amelyekben Hasdai a bizánci udvar támogatását kéri, hogy levele eljuthasson Kazáriába. Megjegyezzük még, hogy Artamonov kazár történetének lapjain különösen a Kaganátus állami rendje tekintetében eléggé egyoldalúan a zsidó—kazár levelezés adataira támaszkodik.

Dunlop igen körültekintően közelíti meg a levelezés hitelességének problémáját, megjegyzi, hogy a levelezés anyagának hasznosítása fényt vet a kazár történet homályos részleteire, de a kazár történet a zsidó—kazár levelezés nélkül is jelentős tényező Kelet-Európában, s különösen a magyar történet szempontjából van nagy jelentősége. Egyébként, ha kritikával is, felhasználja a levelezés adatait, s Kokovcov kritikai kiadásáról igen meleg hangon emlékezik meg. Az Artamonov érvelésében jelentős szerepet játszó kairói Genizah-ból előkerült levéltöredékekről igen óvatosan csak annyit mond, hogy azok, benyomása szerint, nem hamisítványok. Marquart idézi ugyan a levelezés adatait, de csak Josif király válaszában rövid változatát ismerte, s a levelezés hitelességét illetően szkeptikus volt. A zsidó—kazár levelezés kritikai kiadása Magyarországon, amíg az Akadémiai Könyvtár mikrofilmen meg nem szerezte azt, gyakorlatilag hozzáférhetetlen volt, eltekintve a következő elavult kiadásoktól és feldolgozásoktól: *C. Cassel*: Magyarische Alterthümer. 1849. 195—219. l. — *P. Cassel*: Der Chazarische Königsbrief aus dem 10. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte des südlichen Rußlands. Berlin, 1877. — *Kohn S.*: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Bpest, 1881. 3—43. l. — *Bacher W.*: Egy midrás a kazárok áttéréséről. Magyar Zsidó Szemle, 1885. 2. 557—561. l.

Dolgozatunkban a jelzett fenntartások hangoztatásával hasznosítjuk a zsidó—kazár levelezés adatait, már csak azért is, mert annak említése Jehudah ben Barzilai művében a XI—XII. század fordulóján, valamint a kairói Genizah-ban talált töredékes levelek bizonyítják, hogy korai forrásról van szó, s ha magának a levelezésnek a ténye nem is bizonyítható egyértelműen, az kétségtelen, hogy a végső esetben is egy korai — talán arab forrásokat felhasználó — kompilációról van szó.

de ilyenkor sem volt szabad ránézni.¹¹³ A kagán hatáskörét illetően az általánosan elfogadott felfogás az, hogy nem volt tényleges kormányzati funkciója. Az új kagán kijelölése nemzeti elv szerint történt, azaz nem az elhunyt kagán egyenes leszármazottja következett a kagáni méltóságban, hanem nemzetségének valamelyik tagja, aki Ibn Haukal szerint lehetett teljesen jelentéktelen társadalmi helyzetű személy.¹¹⁴ A kagán beiktatásakor ősi türk szokás szerint a trónra lépő kagánt a főemberek fojtogatták és fojtogatás közben kellett megmondania, hány évig kíván uralkodni, s ha a megjelölt időn belül nem halt meg, akkor megölték. Ha valamely természeti csapás alkalmával az ország lakossága lázadozott, akkor követelheték a kagán megölését, ezt azonban a kagán udvari méltóságai meg is akadályozhatták.¹¹⁵

A fentiek alapján kétségkívül jogos a kagán kormányzati funkciójának korlátozott jellegét hangsúlyozni. De ezekkel az ismérvekkel szemben figyelemre méltók azok az adatok is, amelyek a kagán kormányzati jogkörét bizonyítják. Mindenek előtt a kagánnak joga volt a hadjáratok alkalmával gyávának bizonyult főembereit zord büntetéssel sújtani, életüket vehette, családjukat nyilvános árverésen eladhatta, vagyonukat elkobozhatta. A zsákmányból először a kagán választotta ki azt, ami neki tetszett.¹¹⁶ A kagán helyettese naponta nagy alázattal járult a kagán elé, hogy beszámoljon neki az állami ügyekről; a vitás, nehezen tisztázható peres ügyekben a kagán döntött.¹¹⁷

A tényleges hatalmi funkciót a hákán bek vagy bek gyakorolta, ő volt a hadvezér, neki tartoztak engedelmességgel a vazallus fejedelmek.¹¹⁸

¹¹³ И. Ю. Крачковский: i. m. 84. l. — A. Zajaczkowski: Ze studiow nad zagadnieniem chazarskim. Krakow. 1947. 28—30. l. — V. Minorsky: Hudud al-Ālam 161, 451. l. — D. M. Dunlop: i. m. 93, 232. l. — Gy. Moravcsik: Byzantinoturcica II. Berlin, 1958. 332—334. l. — Zajaczkowski magyarázatában a kazár főkirály címe a törökös kagan, görögben δ χαγάνης, arab hákán, az orhoni feliratokban qaḡan, ld. még Hudud al-Ālam 451. l. és Byzantinoturcica II. i. h. a χαγάνος előfordulását a kazároknál és a különböző török népeknél.

¹¹⁴ Pauler Gy., Szilágyi S.: A magyar honfoglalás kútfoi. Bpest. 1900. 238—239. l. (MHK).

¹¹⁵ MHK 217—219, 237—238, 259. l.

¹¹⁶ И. Ю. Крачковский; i. m. 85. l. — MHK. 156—157. l.

¹¹⁷ И. Ю. Крачковский; i. m. 84. l.

¹¹⁸ Uo. 64, 84. l. — A. Zajaczkowski: i. m. 29—30, 32—33. l. — V. Minorsky: Hudud al-Ālam, 95, 97—98, 312, 451. l. — D. M. Dunlop: i. m. 28—31, 232. l. — Gy. Moravcsik: Byzantinoturcica II. 130—131. l. — J. Marquart: Streifzüge, 334. 498. l. — R. N. Frye: Some early iranian Titles. Oriens, 15. 1962. 356—358. l. — H. W. Bailey: Zoroastrian Problems in the Ninth Century Books. Oxford, 1943. 83. l. — G. Clauson: Turk, Mongol, Tungus. Asia Major 8. 1960. 115. l. — Zajaczkowski, Dunlop és Marquart a kagan utáni méltóságot azonosítják Theophanis Chronographia (Boor I. Lipsiae 1883) Ζιέβηλ (Ziebel)-t, a török žabγu, jabγu, yabgu méltóságnévvel. Minorsky megemlíti az azok yabghū főkirályát (Kraevskovszki-nál jabgu) és küdärkin alkirályát, Ibn Khurdadbih-ra is hivatkozik, aki említ egy jabghuya-khāqān-t; a nyugati T'uchüeh király jabghu-qaḡhan címet viselte, a T'uchüeh nép általában a khāqān fiának, fiatalabb testvérének vagy rokonának adta a jabghū címet. A Khallukh (Qarlukh v. Karluk) országban a karlukok királya Jabghūy vagy Ybghū címet viselte. Kashghari szerint a yabghū két fokkal alacsonyabb mint a khāqān. Frye figyelemre méltó megállapításokat tesz a Yabgu méltóság eredetét illetően; megjegyzi, hogy újabban az altaji *davγu-tól származtatják. Kül Tegin feliratban *yabγu; Kínában a Han dinasztia idejében hi hou (*χιαρ g'u). A *yabgu a šad balján foglalt helyet; a második Türküt birodalomban a qaḡan utáni második méltóság. Elméletileg nem kizárt a jabgu iráni származása sem $\sqrt{\text{yam}}$ — 'to hold, stretch out, control', az — m — átmenet — b — általános az iráni nyelvekben, a kezdő j- lehet y-, ami bizonyítható a juva, Av. yud — 'to fight', gyasta-, Av. yasata, ahol gy = j. Iráni területen a jabgu akkor jelent meg először, amikor Ta Yüeh-chih elfoglalták Baktriát (i. e. 140 után) és a tartományt öt hi hou kormányozta. A kezdő néma χ nem szokatlan a kínaiiban az idegen *yabγu v. *yaβgu átadásában. A kushani hi hou egyesítette a meghódított tartományokat és az általa vert pénzen olvasható a yavugasa és yauasa, az -asa a Gen. Sing. végződése, az eredetileg *yavug, *yabγu helyett.

Kazária harmadik méltósága a k.nd.r hákán (kundur hákán) volt, akit egy jawshygh-r¹¹⁹ (dzsavisgar) méltóság helyettesített. A két utóbbi udvari méltóság hatalmi funkcióját illetően nem rendelkezünk adatokkal.

A yauasa görög megfelelője ZAOOY, amely reprodukálható a *jaw(γ) v. *zawu(γ)-ból, a Y genitívus és nem elírás. A jabgu három korai előfordulása az iráni területen *yabγu, *yavug és jawuγ (vagy ž-), a b ~ β ~ w ~ v és g ~ γ bizonytalan, de a *yabγu három variációjának használata világos. A y- j- és ž- variálása a későbbi török nyelvekben általános (ujgur, karahanida stb.) (Frye hivatkozik Moravcsik Byzantinoturcica Z.éβηλ-re). Feltételezi, hogy az arab és perzsa források említette jamūk kapcsolatba hozható a *yabγu-val, Buharában az arab hódítás idején volt egy jamūk méltóság. Feltűnőnek tartja a jmik, a partus ymg és a közép perzsa žmyy hasonlóságát, az utóbbi iráni szavak a *yβγu-hoz kapcsolódnak. A török *yabγu megfelel a mongol *da'amal < *dawamal 'chieftain'-nek, Pelliot P.-re hivatkozva elfogadja azt, hogy a jabgu a törökbe átvétel. Frye lehetségesnek tartja a szó iráni eredetét; az iráni Mahrnāmaq-ban žβγw és yβγw, ami összhangban van az iráni nyelvek adataival.

Az iráni átvételek szempontjából figyelemre méltó Sarkel erőd neve is, ld. *Czeglédy Károly: Sarkel. Magyar Nyelv XLVIII. 81–86. l. Úő. A kazár kil ~ kel eredete. MNy. XLIX. 176–177. l. Harmatta János: A kazár kil szó magyarázatához. MNy. XLIX. 183. l. Előző cikkében Czeglédy a csuvasból, šurə 'fehér' kil 'ház' vezette le Sarkel nevét. Itt hivatkozott a Kokovcov által kiadott zsidó—kazár levelezésre; a héber sin-šin a X. század táján és előbb is csak idegen nyelvi ő átirata lehetett, és csuvasos jellegű kazár nyelvmaradványt látott a Sarkel szóban. Czeglédy utóbb hivatkozott cikkében elfogadja ugyan a kil csuvas lakóalkalmatosság, udvar ház (szállás) jelentését, de iráni átvételnek tartja, s a középiráni gil-ből származtatja, amit Harmatta is megerősít. Az utóbbi szerint a közép-iráni (közép-perzsa) gil 'ház, gazdaság, család háznép' jelentéssel bírt. Egyébként a középiráni gil > török kil átvétel beleillik az iráni nyelvekből átvett lakásra, lakhelyre vonatkozó kifejezések sorába. Czeglédy valószínűnek tartja, hogy a Sarkel ~ Belaveža neve nem a várépítményt, hanem a nomádok vár körüli szállását jelölte. (MNy. XLIX. 183. l.)*

¹¹⁹ H. O. Кравкоецкiй: i. m. 84. l. — A. Zajaczkowski: i. m. 32–33, 97. l. — V. Minorsky: Hudud al-Ālam 323–324. l. — D. M. Dunlop: 38, 111. l.

Zajaczkowski hivatkozik Ibn Rusta leírására, aki cundü (künde, kündü) néven említi a harmadik kazár állami méltóságot. Hudud al-Ālam k.nd.r khaqān néven említi. Zajaczkowski köndür hákān (qayān) változatot is említi. Dunlop a k.nd.r khāqān-t tartja a harmadik méltóságnak. Az utóbbi kazár méltóságnévvel kapcsolatban nem indokolatlan hivatkozni a magyar főkirály kende, kündü címére (lásd *Györfly György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bpest. 1959. 127–129. l. 2. jegy. 151–160. l.*), amely név szerint megegyezik a szóban forgó harmadik kazár állami méltósággal. Figyelembe véve a IX. századi magyar—kazár kapcsolatokat az összefüggés feltételezhető, de megnyugtató megoldás még a jövő feladata, ugyanis a magyar kendéhez hasonló félig független örökletes fejedelem címe a kazár hierarchiában Dunlop szerint (lásd 174. l. 16. jegy.) a 'tudun'-tól eltérően 'elteber' volt, igaz ez az utóbbi a volgai bolgárok között fordult elő, és az egyéb vazallus népek örökletes, félig független fejedelmi címe közvetlen is kapcsolódhatott az eredeti kazár állami hierarchia valamely fokozatához. Az 'elteber' vonatkozásában lásd *J. Marquart: Streifzüge, 114–115. l., J. Németh: Die Herkunft der Namen Kobrat und Esperüch. KCsA II. 441. skk. l. Czeglédy Károly: Egy bolgár-török yiltavār méltóságnév. Magyar Nyelv XL. 179–186. l. Németh Gyula szerint „Ein westkörtürkischer Fürst um 744 heisst El-etmiš Qutluy Bilgä d. h. „Der das Volk organisiert hat, der Glückliche, der Weise“. Um dieselbe Zeit führt ein uigurischer Kagan fast denselben Namen: Il-itmiš Bilgä. Zu einem manichäischen Texte kommt der Fürstentitel Il-tirgüg 'Volkssammler' vor. — A Kobrat, Qobrat török jelentése szintén kormányzati, szervezési funkció teljesítését jelenti. Czeglédy Ibn Fadlan-nál olvasható 'l.m.š. ibn Š.l.k.y y.l.t.wār malik as-saqāliba, vagy más összetételben, almalik y.l.t.wār malik Bulgār kapcsán feltételezi, hogy a kérdéses y.l.t.wār valószínű olvasata yiltavār, amely bolgár-török méltóságnév, és előfordul türk feliratos emlékekben továbbá az örmény Moses Kařankajtavaci-nál, türk ältäbār (iltäbar), örmény ilutver (iltiver). Az ältäbār előfordul az uigur és az 'Az' nép fejedelmének címeként is. Z. Validi az äl-t azonosítja a türk 'nép' szóval, Czeglédy azonban rámutat, hogy az ältäbār-t mint türk vagy török szót megfejteni nem sikerült, de nem zárja ki egy täbār, temir alakban a török 'vas' jelentésű szó változatának lehetőségét. Az ältäbār, yiltavār a tokuzoguzoknál Al-ältirir (Al-ältir) alakban a kazárokhhoz hasonlóan nem az uralkodó nép, hanem egy meghódolt nép főméltóságát jelölte.*

Czeglédy a MNy XLIII. 290–291. l. az előbbi méltóságnév egyik Marquart által feltételezett összetett előfordulása kapcsán megemlíti egy örmény forrásban szereplő řat'ir, török qadir 'hatalmas' előfordulását a kazár hatalmi hierarchiában.

A Kaganátus egyes tartományait és vazallus területeit esetenként a központi államhatalom megbízottai, a tudun-ok kormányozták. Herszonszt a kazár megszállás idején egy ilyen címet viselő kazár méltóság kormányozta,¹²⁰ arra nézve azonban nincs bizonyíték, hogy minden meghódított tartományt vagy országrészt tudun-ok kormányoztak. Bizonytalan a b.w.l.s.c.j kazár méltóság értelmezése, amelyik a feltételezések szerint azonosítható a bizánci forrásban szereplő kazár *Βαλυτζις*-szel.¹²¹

Itilben, a kazár fővárosban a főkirály mellett hét különböző vallást, két muzulmán, két zsidó, két keresztény és egy pogány hitet követő kormányzó (hákim) vagy bíró (hukkám) volt, akik minden jel szerint igen jelentős befolyással rendelkeztek és magas kormányzati funkciót tölthettek be, mert ha fontosabb perben kellett dönteni, akkor a nap bármely órájában felkereshették a királyt, hogy utasítást kérjenek, vagy tájékoztassák őt az általuk foganatosított döntésről.¹²² A pogány bíró a Rus-ok, a Saqaliba (szlávok) és egyéb pogányok ügyeinek intézésével volt megbízva. Ennek a bírói testületnek az összetétele felhívja a figyelmet a Kaganátus lakosainak etnikai összetételére, továbbá arra a politikai

---

A jawthygh-r (dzsavisgar-t) illetően Kraevkovszkij tartózkodik a véleménynyilvánítástól Dunlop 'Chävush Uigur', 'marshal of the Uigurs' értelmezést javasol, ezzel szemben Zajaczkowski 'jarashgir' a 'yarash', 'jarash', kibékít, egyeztet igéből '-gir' képzővel képzett 'döntőbíró', 'bíró' főnevet vél.

¹²⁰ A. Zajaczkowski: i. m. 31. l. — D. M. Dunlop: i. m. 174. l. — Gy. Moravcsik: Byzantinoturcica II. 317—318. l. — Д. Тухонов: Из истории форм зависимости у уйгуров. Известия Академии Наук Казахской ССР. Серия общественных наук 1963. вып. 3. Алма-Ата. 57—58. l. — Theophanes és Nicephorus említik *τοὺς ἄρχοντας* méltóságot, Zajaczkowski a szóbanforgó kazár méltóságot a kök-török tudun, az ujjur tutun, az orhoni feliratok tudun és a kínai tut'ung, tutuq, 'hadvezér'-ből vezeti le. Dunlop a tudun-t a kazár központi hatalom képviselőjének tartja, és összeveti a kínai tudun 'tartományi parancsnok' címmel. Tihonov felhívja a figyelmet arra, hogy a Tien-San keleti részén élő ujjuroknál a X—XIV. században ismert volt a tutuk méltóság a tut, 'elfog', 'megragad', 'kormányoz' igéből származtatja, az utóbbi szerző megjegyzi, hogy az elzalogosított családtag a kölcsönző függőségébe került, és a függőségnek ez a formája az ujjuroknál a tutuk függőség nevet viselte.

¹²¹ D. M. Dunlop: i. m. 166, 172. l. — П. К. Кокочов: i. m. 118—120. l. — М. И. Артамонов: i. m. 197. l. — Gy. Moravcsik Byzantinoturcica II. 86. l. — Kokocov a C. A.-ban szereplő Pesah zsidó nevet viselő kazár hadvezér említése kapcsán emlékezik meg a Bul.s.c.i (B.w.l.s.c.) méltóságról, és veti össze Theophanes említette *Βαλυτζις* boszporuszi kazár méltósággal. Kokocov szerint a bulšaci, holšaci vagy bulšici címmel felruházott Pesah nevű hadvezér említése kételyeket kelt, mert az utóbbi XIII. századi zsidó név. Dunlop szerint a Bu(o)lsh-tsi hu' Pesah hinygr héber szavak megfejtése nehézséget okoz, az utolsó szó defektusos, és helyes olvasata ha-meyuqqar, a Pesah pedig nem egyéb, mint a Beg (Peh, Pesah < Pe-shad < Be-shad) leírása, azaz szerinte a helyes olvasat „Bulsh-tsi, who is the honored Beg”. Dunlop hivatkozik Zajaczkowski megfejtési kísérletére, aki Bulgi (Bolgi)tsi, Bolgichi 'kormányzó' megoldást javasol. Artamonov a kérdéses szót személynévként értelmezi, és városi főembernek, archontos-nak tartja.

¹²² П. К. Кокочов: i. m. 115—116. l. — И. Ю. Крачковский: i. m. 85. l. — D. M. Dunlop: i. m. 207. l. — V. Minorsky: Hudud al-Álam 162. l. — МНК. 215, 219, 225, 258. l. — Ibn Fadlan úti jelentésének orosz kiadásában az olvasható, hogy Kazária mohamedánjai felett a kazár király egyik megbízottja — haz áll. Az МНК közli Jakut folytatását, aki a kazár király kilene bírájáról emlékezik meg. Maszudí, Ibn Haukal hét bírót említ. Hudud al-Álam hét bíróról tesz említést, akik bármikor felkereshették a királyt. Dunlop a kazár bírói testület hetes létszámát fogadja el, s megjegyzi, hogy a Rus-ok a Saqalibah és egyéb pogányok bírája vitás esetekben a muzulmán kádihoz fordul tanácsért. Kokocov idézi a C. A. közlését, amely szerint Kazárország egy férfit tett maga fölé bírónak, akit kazár nyelven kagan-nak neveznek, s e férfi után kagan-nak nevezik a bírókat. A kagáni funkció és cím eredetének ez a naív magyarázata talán annyiban megközelíti a valóságot, hogy a kagán valóban gyakorolt bírói funkciót.

magatartásra, amelyik számba vette az ország területén élő, vagy azon keresztül utazó különböző nemzetiségű és hitet követő emberek jogrendjét.

Kazária felső állami hierarchiája kiegészült a vazallus fejedelemségek, törzsek, esetenként a kazároktól függetlenül is kialakult hatalmi szervezetével.

Ibn Fadlan ismerteti a volgai Bolgária politikai méltóságait és a volgai bolgár királyság vazallusi kapcsolatát a Kaganátussal. A bolgár király fia a kazár fővárosban, a kagán udvarában élt túszként, a bolgár királylányt a kagán erőszakkal elvitte és feleségül vette.¹²³ A túszonek szedése és a vazallus fejedelmek lányainak feleségül vétele minden jel szerint a kagán politikájának részét képezte, mert valamennyi a kagánnal versengő fejedeleim leányát a kagán vagy erőszakkal, vagy az illető fejedelmek beleegyezésével feleségül vette.¹²⁴ A bolgárok adóztak is a kagánnak és háború esetén kötelesek voltak harcosokat küldeni a kazár hadsereg megsegítésére.¹²⁵ Talán helytálló az a feltételezés, hogy Ibn Fadlan azért nevezte a bolgár királyt malik al-Saqaľiba-nak (a szlávok királyának), mert feladata volt a Kaganátus szlávokkal határos területének védelméről gondoskodni.¹²⁶ Egyébként a kazár állam nem avatkozott bele a bolgárok belső életébe, még a zsidó vallást sem kényszerítette rájuk, hiszen a bolgárok a mohamedán hitet követték. A vazallusság ellenére a bolgár király meglehetősen szabadsággal rendelkezett a néptől begyűjtött adók, továbbá a Volgán hajózó

¹²³ М. Ю. Крачковский: i. m. 78. l. — D. M. Dunlop: i. m. 109—110. l.

¹²⁴ И. Ю. Крачковский: i. m. 84—85. l. — П. К. Коковцов: i. m. 117. l. — Д. Тихонов: Известия Казахской ССР. 1963. вып. 3. 60—61. l. — В. В. Радлов: К вопросу об уйгурах. Спб. 1893. 68—74. l. — А. Н. Бернштам: Социально-экономический строй орхоненисейских тюрок VI—VIII веков. М—Л. 1946. 111. l. — D. M. Dunlop: i. m. 109—110. l. — Dunlop kételkedve fogadja a kazár főkirály feleségei számát illető közléseket, de elfogadja azt, hogy az alárendelt fejedelmek lányainak feleségül vétele a kazár állami politika részét képezte. Koковцов forráskiadványában olvasható, hogy Josif kazár király legyőzte az alánok fejedelmét, a fogságba került alán fejedeleim leányát Josif erőszakkal feleségül adta fiához. Érdekes adatokat közöl Tyihonov az ujugurok körében kialakult túszszedés gyakorlatáról. Az ujuguroknál qadaš néven ismertek ezek a túszonek, akik egyébként lehettek a legkülönbözőbb társadalmi helyzetű emberek; qadaš lehetett előkelő származású idegen, aki a kagán vazallusa volt. Az ujugurok letelepedése után a föld adás-vételi, házassági szerződések kötések is szerepel a qadaš függő lakosság. Az alacsonyabb rendű vazallus nemzetség qadaš népe alantas szolgáltatásokat teljesített az uralkodó nemzetséggel számára. Radlov a kirgizeknél is találkozott a qadaš intézményével, illetve a qadaš terminussal jelölt függő lakossággal. Radlov a qadaš társadalmi helyzetét a 'kliens' kifejezéssel érzékelteti, akik lehettek valamely gazdag ideiglenes szolgálatában álló szegény szabadok, s ha csak nem adósodtak el, bármikor elhagyhatták urukat, de qadaš lehettek az alárendelt törzsek és nemzetségek főnökei is, sőt a qadaš utóbbi kategóriájának is lehettek qadaš-ai, azaz egy igen bonyolult függőségi rendszert fed ez a kifejezés. Bernstam a VI—VIII. századi török törzseknél is felfedezte a qadaš-t — 'barát', 'társ', 'közeli', 'rokon', 'kliens' függőségi, de mindenek előtt politikai túszonek értelemben. A kazár állami politikának túszszedési gyakorlatában talán ezt a törökös függőségi rendszert vélhetjük. Egyébként a kiházasításon keresztül érvényesített politikai befolyás kialakításának volt egy másik rendszere is, amelyet a kazár állam a magyar törzsek vonatkozásában alkalmazott, Levédihez előkelő kazár hölgyet adtak feleségül. Feltételezhető, hogy kényszerházassági — azaz rokoni, családi, fiktív vérségi kapcsolatok létesítésén alapuló — politikai vazallusság megreemtésének mindkét változatát alkalmazták a kazár államban.

¹²⁵ МНК. 158—159. l. — И. Ю. Крачковский: i. m. 78. l.

¹²⁶ И. Ю. Крачковский: i. m. 86. l. — V. Minorsky: A History of Sharvān and Darband... 109—110. l. — J. Marquart: Streifzüge, 200. l. — Kracskovszkij interpretációjában a volgai bolgárok As-saqaľiba, a kazár király uralma alá tartoztak. Minorsky a bolgár király 'malik al-Saqaľiba' (szlávok királya esetében) feltételezi, hogy a bolgár király felügyelete alá tartozott a szláv határ. Khoraszan samanida kormányzója Peroz a „Khusanok nagy királya nevet viselte, mert ellenük őrizte országát”. 854-ben Yakuti Saniār (Felső Kahétia) urához mint a Rumok, Kazarok és Saqaľiba urához folyamodott.

kazár és Rus kereskedőktől esedékes vámok szedése tekintetében.¹²⁷ A bolgár királynak is voltak vazallus fejedelmek,¹²⁸ tehát egy eléggé bonyolult függőségi rendszer alakult ki a kazár állami méltóságoktól a vazallus fejedelmeken keresztül az utóbbiak vazallusaiig. A vazallus fejedelmek önként vagy kényszerűségből beilleszkedtek a kazár állami hierarchia mintegy második fokozatába.

A kazár társadalom előkelői vagyonuk arányában kötelesek voltak katonákat állítani a hadseregbe.¹²⁹ Hogy ezek az előkelők akár csak részben is, azonosíthatók-e a tarhan-okkal, a kazár társadalom nagyszámú szabad rétegével, vagy pedig a tarhan-ok a török népekhez hasonlóan a kisebb fejedelmeket jelentették-e a Kaganátus méltóságrendszerében? — nyitott kérdés.¹³⁰

Kazária köznépe az arab források tanúsága szerint földműveléssel foglalkozott. Ezt a tényt a régészeti feltárások adatai is bizonyítják.¹³¹ A régészet Kazáriát a szaltovo-majácki kultúra területként tartja számon, amelyen belül lokális csoportok is megkülönböztethetők. Régészeti feltárások eredményeként ismerjük egyes szaltovo-majácki települések szerkezetét, gazdasági keresztmetszetét.¹³² A csoroszlyás nehéz ekék, kerti művelésre szolgáló könnyű szerszámok bizonyítják a földművelésnek a kor agrotechnikai állapotaihoz mérten magas színvonalát. Az ekés és kerti földművelés kiegészült jelentős mérvű állattenyésztéssel, melynek két típusa különböztethető meg. Az ekés gazdálkodás követelményeihez alkalmazott házkörűli, és a nomadizáló állattenyésztés meglátéré van bizonyító anyag. A gazdasági tevékenység egyik ciklusát közlik az arab források Itil, a kazár főváros lakóinak vonatkozásában: a város lakói tavasszal kivonultak a városból földjeikre, ahol őszig tartózkodtak és földjeiket művelték. Az utóbbi vonatkozásban hasznosíthatók a vitás hitelességű zsidó—kazár levelezés adatai is. A zsidó kalendárium szerinti Niszám hónapjától a Kiszlev hónap végéig

¹²⁷ И. Ю. Крачковский: i. m. 72—74, 78. l. A volgai bolgároknál a királynak nem volt tulajdonjoga a megművelt földekre, de a lakosok évente egy cobolyt fizettek minden ház után. A bolgár király, ellentétben a kagánnal, a zsákmányból a többi harcosokkal egyenlő arányban részesült. A köznép terménnyel adózott a királynak lakodalom vagy vendégeskedés esetén. A bolgár király tizedet szedett a Kazáriából érkezett kereskedőhajók áruiból, a Rus-ok által szállított rabszolgákból is tized vámot szedett. A volgai bolgár kereskedők a türköktől juhokat, a Viszu néptől coboly- és fekete rókaprémot hoztak. A viszu nép a finnugor vepszék őse.

¹²⁸ И. Ю. Крачковский: i. m. 67—68. l. Ibn Fadlan követi karavánját a bolgár király székhelyétől egy napi járóföldre négy vazallus fejedelem fogadta, ünnepségek alkalmából a király jobbán helyezkedtek el a vazallus fejedelmek.

¹²⁹ МПК. 155—156. 214. l.

¹³⁰ И. Ю. Крачковский: i. m. 65. l. — А. Zajaczkowski: i. m. 28—29. l. — V. Minorsky: Hudud al-Álam 451. l. — D. M. Dunlop: i. m. 72, 179—180, 190—192. l. — J. Marquart: Streifzüge, 114. l. — Ibn Fadlan említi a tarhan méltóságot az uzoknál. Zajaczkowski összeveti a tarhan címet a mongol tarhan, darhan szabad ember címével. Minorsky a tarkhān-t kisebb török fejedelemnek tartja. Dunlop idézi a kazár király Tarkhān Khāqān címét, felhívja a figyelmet a tarkan cím általános elterjedtségére a török népek körében, Zeki Validire hivatkozva közli, hogy eredetében a vaskovácsok leszármazottai kifejezésre vezethető vissza. A VIII. század második felében az egyik kazár hercegnő kíséretét tarhānok alkották. Egy Rās Tarkhān néven szereplő kazár hadvezér hadjáratát is említi az utóbbi szerző. Feltételezi, hogy a tarhan nem tulajdonnév, hanem méltóságot jelent.

¹³¹ МПК. 158, 161, 225, 228, 232. l. — М. И. Артамонов: Саркел—Белая Вежа. — МИА. 62. М—Л. 1958. 29, 37. l.

¹³² И. И. Ляпушкин: Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. МИА 62. М—Л. 1958. 117. skk. l. — D. M. Dunlop: i. m. 224. skk. l. — A Kaganátus gazdasági szerkezetét illetően Dunlop csak az írásos források adataira támaszkodva tesz megállapításokat; az ország gazdasági erőforrásait korlátozottan tartja, igaz, sajnálkozva állapítja meg, hogy az újabb szovjet régészeti kutatások eredményeit nem ismeri, s a régebbi ásatások anyagáról is csak a szűkszavú referátumok alapján tud.

a Hanukka ünnepek napjáig minden itili lakos kiment saját örökletes nemzeti földjére,¹³³ ahol nemzetségek szerint szorgoskodtak a szántóföldeken, kertekben és szőlőkben.

A nemzeti földbirtoklás meglétéről a volgai bolgárok körében Ibn Fadlan tájékoztat, aki megjegyzi, hogy a bolgár királynak semmi joga nincs a megművelt földekre. A jelek szerint a nemzeti földtulajdon általánosan élő intézmény volt Kazária területén, s noha a volgai bolgár földtulajdon nemzeti formái csupán analógiaként szolgálnak a szűkebben vett kazár terület esetében, a nemzeti földtulajdon megléte a kazárok között a zsidó—kazár levelezés közlése alapján legalább is valószínűnek tartható. Ide vonatkoztatható talán Istakhri közlése arról, hogy a kazár királynak nincs hatalma alattvalói vagyona felett.¹³⁴

Mivel a tavasztól őszi tartó mezőgazdasági munkákkal kapcsolatos kivonulást a városból csak Itil lakosai esetében ismerjük, ezért a gazdasági tevékenységnek ezt a ciklusát nem lehet általánosítani egész Kazária területére. A régészeti feltárások nem adhatnak választ arra a kérdésre, hogy mennyire volt általános a települések elhagyása a tavasztól őszi tartó mezőgazdasági munkák idején.

Amint az a fenti adatok alapján megítélhető, Kazária területén még nem beszélhetünk a föld-magántulajdon meglétéről, de a köznép javai után vámot, adót fizetett a kazár államnak. A vagyonuk arányában katona állításra kötelezett gazdagok említése, valamint a kazár állam adóztatási politikája arra mutat, hogy a kazár társadalom felső rétege befolyásolta a nemzeti tulajdon-viszonyokat. A hadsereg fenntartására kötelezett gazdagok annak ellenére, hogy vagyonuk felett a kagán nem rendelkezett, szolgáltatással tartoztak. A nemzeti tulajdon fölé emelkedő arisztokrácia és kezdetleges államszervezet egyik jelentkező formáját sejtjük Kazária földtulajdon-viszonyaiban. A kazár állam legfontosabb jövedelme a kereskedelmi vámokból származott;¹³⁵ a Volgán hajózó kereskedők csak Kazárországon keresztül közelíthették meg a nagy kelet-európai folyam mentén élő népeket, tehát az ország földrajzi fekvése az átmenő távolsági kereskedelem esetében kedvezően befolyásolta az állami bevételeket. A kazár kereskedők felkeresték a bizánci piacokat,¹³⁶ ahová halat, bőrt és egyéb árut szállítottak. Jelentős volt a kazár rabszolgakereskedelem is. A hadifoglyok rabszolgakénti eladásáról tudunk a 907 és 917 között lezajlott események kapcsán, amikor Ali b. Haytham b. Muhammed sirvansah szövetségben al-Bab emirjével sikertelen hadjáratba bonyolódott Kazáriával. A kazár hadsereg tízezer muzulmán harcost ejtett fogságba, akik rabszolgapiacra kerültek. Ez az adat megerősíti azt a tudósítást, hogy szarvasmarhán, juhon kívül megszámlálhatatlan rabszolga is került ki Kazáriából¹³⁷ a különböző piacokra. Az adózó köznépen és vazallus népeken kívül Kazáriában voltak rabszolgák¹³⁸ is, noha a jelek szerint a függőségi viszonyban Kazária területén a rabszolgaság nem dominált. A közemberek csak végszükség esetén adták el gyermekeiket rabszolgának, míg az előkelőket

¹³³ МНК. 215, 228. l. — П. К. Кокочюв: i. m. 85—87, 102, 111. l.

¹³⁴ D. M. Dunlop: i. m. 232. l.

¹³⁵ МНК. 155, 215, 225. l. — D. M. Dunlop: i. m. 232, 238. l. — V. Minorsky: 'Hudud al-Ālam 162. l.

¹³⁶ П. К. Кокочюв: i. m. 63—64. l.

¹³⁷ V. Minorsky: A History of Sharvān and Darband... 58—59. l. *Uő*: Hudud al-Ālam 161. l.

¹³⁸ МНК. 216—217. 235. l. — D. M. Dunlop: 98, 227. l.

büntetésként a kagán juttathatta rabszolgá sorsra. Kazárországban a függőségi viszonyok jellegét elsősorban a közemberek adóztatása határozta meg.

A zsidó—kazár levelezés hitelessége iránti kételyek s a levelezés adatainak felhasználása kapcsán előforduló egyoldalúság¹³⁹ óvatosságra int a levelezésben közölt adatok vonatkozásában. A levelezés ismerteti a kazár király életmódját, kételyeket kelt azonban, hogy a király említésekor nem utal a kettős fejedelemségre, s ezért lehetetlen megmondani e levelezés alapján, hogy ez melyik kazár király életmódját ismerteti. Hitelt érdemlő viszont a levelezésnek az a megállapítása, hogy a király fallal körülvett városrészben lakott, ahol a királyi kertek, szőlők és szántók is voltak.¹⁴⁰ Sokkal érdekesebb azonban a levelezésnek az a tudósítása, amely ismerteti a kazár király tavasztól ősziig tartó körútját, azaz a király fővárosa lakóival egyidőben elhagyta városrészét és hercegei és rabszolgái kíséretében körbejárta országát.¹⁴¹ Talán a nemzeti földtulajdon viszonyai készítették a kazár állam felső vezető rétegét ezekre a tavaszi-őszi körutakra, mert az adó, a terménysarc beszédésének csak ez lehetett a reális módja. Ezzel a királyi körutazással kapcsolatban utalni lehet a kijevi fejedelmi udvar hasonló gyakorlatára, azzal a különbséggel, hogy az utóbbi ősztől tavaszig

¹³⁹ *M. И. Артамонов*: i. m. 275 skk. l. Artamonov a kazár kettős fejedelemség intézményének kialakulását a zsidó—kazár levelezésben közölt zsidó hitre térés motívumával magyarázza.

¹⁴⁰ *И. Ю. Крачковский*: i. m. 85. l. — *M. И. Артамонов*: i. m. 385—399. l. — *П. К. Коковцов*: i. m. 84—85, 87, 103, 121. l. — *V. Minorsky*: *The History of Sharvān and Darband*. . . 106. l. — *D. M. Dunlop*: i. m. 50, 106, 108. l. — Dunlop a Volga menti Itil (Atil) város alapítását a VIII. század 40-es éveire keltezi, amikor a kaukázusi Szemendert, a régi fővárost a kazárok kénytelenek voltak feladni. Itil keletkezését a szerző kapcsolatba hozza a zsidó hit felvételével kapcsolatos eseményekkel. Minorsky szintén az északkelet-kaukázusi Szemender városát tartja a régi kazár fővárosnak, de a főváros áthelyezését a Volga folyó deltájához a 723. évre keltezi, a főváros áthelyezését szerinte az arabok Kazáriára nehezdedő katonai nyomása magyarázza. Kraeskovszkij Ibn Fadlan fordításában a kazár király fővárosának egyik felében mohamedánok, a másik felében a király és környezete lakik. A Kokovcov kiadásában megjelent zsidó—kazár levelezés rövid változata a következőként jellemzi Kazária és a főváros területét: Kazárországban három város van (tartomány?); az egyikben a királyné él szolgálival, a város a csatlakozó falvakkal, elővárosokkal 50×50 farszah (1 farszah 1972,8 m, a babilonai Talmud szerint 1 farszah 4 római mérföld, tehát 5920 m). Itt zsidók, mohamedánok, keresztények és egyéb népek élnek. Kazárország második tartománya 8×8 farszah. A harmadik tartomány (város), ahol a király lakik, 3×3 farszah, ezt a várost falak veszik körül, és területén egy folyó folyik keresztül. Továbbá a rövid változat közli még: a király egy szigeten él, ahol földjei, kertjei, szőlőkertjei és parkjai vannak, majd így folytatja a király országának méreteit: keletre a G.r.gan (Káspi) tengerig 20 farszah, délre 30 farszah, nyugatra 40 farszah, északra 30 farszah út. A hosszú változat előadásában: Az Itil folyó mentén három város fekszik: 1/50×50 farszah köralakú város, ahol a királyné él, 2/8×8 farszah területű város, ahol zsidók, muzulmánok, keresztények és különböző fajtájú rabszolgák élnek, 3/3×3 farszah köralakú város, ahol a király, a hercegek, udvari emberek, lovászok és rabszolgák élnek. Az utóbbi város fallal van körülvéve. Majd következik a király országának leírása: a király országának kiterjedése kelet felé a G.r.gan (Káspi) tengerig 20 farszah, dél felé 30 farszah a Buzan folyóig, amelyik az Ug-ru folyóból ered, észak felé 20 farszah út a Buzan folyóig és a folyónak tengerbe torkolásáig. A király egy kis szigeten él, ahol földjei, szőlei és minden szükséges van. C. A. változatában a főváros neve Kazar. (Kokovcov megjegyzi, hogy az arab forrásokban Itil: Ibn Haukal Itil egy részét, ahol kereskedők és mohamedánok laktak, Hazaran-nak nevezi, Al-Mukkadasi ebből külön várost csinált.) Kokovcov úgy véli, hogy Hazar-Hazaran a kagan rezidenciájának, a város leg-
régebbi magjának a neve.

¹⁴¹ *П. К. Коковцов*: i. m. 102, 111. l. A kazár király csak télen lakik városban. Niszán hónapjában (április) elhagyja a várost, és a város lakóival kiköltözik a földekre, ahol a Kiszlev hónap végéig a Hanukki ünnep napjáig tartózkodik. Tavasz-nyári úton a király hercegeivel és rabszolgáival 20 farszah utat tesz meg, míg a V.d.san (?) nevű nagy folyóig nem ér, innen körbejárja országát, míg városa végéhez nem ér.

végezte a terményvámok és általában a sarc gyűjtését. Jellemző, hogy a Kazária kiterjedésére vonatkozó adatokhoz viszonyítva a levelezés említette kazár király aránylag kis területet utazott be. Egyébként a levelezés adatai Kazárország határaitra vonatkozóan számos esetben hiperbólikusak,¹⁴² noha Sarkel¹⁴³ említése a

¹⁴² *Π. Κ. Κοκοβουε*: i. m. 80—83, 98—102, 110, 182. l. — *И. Ю. Крачковский*: i. m. 61, 64—66. l. — *V. Minorsky*: *Hudud al-Ālam*, 162, 452—453, 456—457. l. — *K. Minorsky*: *A History of Sharvān and Darband*. . . 111. l. — *H. Paszkiewicz*: *The Origin of Russia*. 378. l. — A levelezés hosszú változata szerint 4 hónapi úton a Volga folyó (?) mentén minden nép: Bur.t-s, Bul-g.r, S.var, C.r.misz, Ariszu, V.n.n.tit, Sz.v.r, Sz.l.vijun, amelyek nyílt és erődített településeken élnek, a kazároknak adóznak. Valamennyi népet nem is lehet meghatározni. Kokovcov meghatározásában a fenti népek észak és északnyugatra éltek Kazáriától (burtászok, bulgárok, szuvar [?], cseremisz [?], Vjatics [?], Paszkiewicz is azonosítja a hosszabb változat V.n.n.tit szavát a vjaticsokkal, szeverjan [?] és általában szlávok [?]). A rövid változat csupán a 4 hónapi járóföldre élő népek adózását említi, s közelebbi meghatározás helyett csak azt mondja, hogy kilenc nép ez, s nem lehet közelebről meghatározni őket. Kokovcov a déli határterületek azonosítását szinte reménytelennek véli, a déli területek adózó népei két hónapi járóföldön élnek egészen a konstantinápolyi tengerig. A rövid változat említi: a G.r.gan (Káspi) tenger mentén egy hónapi járóföldre élő népek mind a kazárok adózói, délen 15 nép él Bab-al-Abvab-ig (Derbent), ezek hegyek között élnek. A Bász (oszét), T.i.t (T.k.t) törzs a Fekete-tengerig s 2 hónapi úton minden egyéb nép a kazároknak adózik. Nyugaton 13 nép él, amelyek a Fekete-tenger partján élnek. A Fekete-tengertől a határ északnak fordul a Juz-g nevű nagy folyóig, itt sok nép él nem erődített településeken egészen a Ilin-dum országig (Kokovcov Magyarországot vagy Jugoszláviát véli ez utóbbiban), s mind a kazároknak adóznak. A hosszú változatban: a G.r.gan (Káspi) tenger partján élő népek egy hónapi úton mind a kazároknak adóznak. Sz.m.n.d.r (Szemender) 8 napi útra Bab-al-Abvab (Derbent) 7 napi útra van Itiltől. Szemender a T.d.lu (Bak-Tadlu) ország szélén fekszik. Krimtől a határ északnak fordul a B.c.ra ország felé (Kokovcov a besenyőket véli az utóbbiban). A B.c.ra ország népe nomadizál, nyílt (nem erődített) helyen lakik, sokan vannak, mint a homok, lakóhelyük 4 hónapi útra terjed és H.g.rim (Kokovcov szerint Magyarország) határáig legeltetnek. A hosszú változat a Krim-félszigeten megemlíti Szug-rai, Szug-dai, K.r.c, Sz.m.k.r.c kazár városokat, Kokovcov meghatározási kísérletében az első megfelelné az oszét Sughdag (tisza, szent hely), bizánci *Σουγδαία*, arab S.l.tatija, orosz Szurozsnak, a második Kercs, Korcsev, a harmadik talán Tmutorokan, *Ταμυταρχα, τὰ Ματταρχα* feltörök, félszidő elnevezése. Az utóbbi szerepel a C. A. előadásában a már említett Pesah hadjárata kapcsán, aki H.l.gu (Oleg?) ellen vonult, és a Sz.m.k.rai-ban szedett zsákmányt visszaszedte tőle, ettől kezdve a Rus-ok kazár uralom alá kerültek. C. A. említi a kazárok ellenségeit is: Aszija, Bab-al-Ab-vab, Zitusz, türkök és Luznija (talán *Λευζανηοι* szláv törzs), Kokovcov az elsőként a steppei alánokat, a türkökben az uzok-at vagy a magyarokat sejtí.

Minorsky a History-ban Istakhri és Ibn Haukal közlésére hivatkozva megjegyzi, hogy a besenyők elvettek a Rus területből, a kazárok és a Rum (Rus) között élnek. Ugyanő Hudud al-Ālam-ban rámutat, hogy a Hudud felsorolásában szereplő Sävghar nevű város kettő is található Transoxaniában, Kh.t.l.g.h, *Khutlugh talán a türk ~baligh 'város' valamilyen összetétele. Swr, 'Malik of Suwar, L.kn, 'Malik of al-Lau,' de egyik sem tartozott a X. században Kazáriához; Derbent a X. században Shirvan sah uralma alá tartozott. Lūgh-r népet azonosítja Aughaz, Abkhaz, *Αβασογι* néppel, amelyek a X. században nem tartozott Kazáriához, a Tül-ās, *Tül-ās, Ās, Ālans, az alánok lehetséges fő nemzetsége a D.hs-ās, D.hs, Dula a X. században nem tartozott Kazáriához.

Kracskovszkij Ibn Fadlan fordításában olvasható a gazdag uzoktól nyugatra lakó szegény besenyőkről, akik barna hajúak.

Ha figyelembe vesszük a levélváltás feltételezett időpontját, a 961 körüli éveket, akkor valóban tűzárnak hat szinte minden kelet-európai és kaukázusi népet a kazárok adózóinak tüntetni fel. Az elbizakodott, túlzó hangvétel ellenére is figyelemre méltó a levélváltozatok megállapítása az adózó bulgárokról, burtászokról és a szlávokról, az előzőekben láthattuk, hogy a keleti szláv törzsek egyesítése Kijev körül igen hosszú történeti folyamat volt. Figyelmet érdemel az is, hogy Szvjatoszláv éppen a 961 utáni években rohanta le a Kaganátust, és szorította ki a politikai élet színpadáról.

¹⁴³ *Π. Κ. Κοκοβουε*: i. m. 102, 105—107. l. — *A. Zajaczkowski*: i. m. 54—55. l. — A hosszú változat említi Kazária nyugati határerődjét S.r.kil néven, Kokovcov a csuvasos sura 'fehér' és kil 'ház' formát véli a zsidó levélben, míg Zajaczkowski tagadja ezt, mert szerinte mind a két komponens általános valamennyi török nyelvben.

kazár király állítólagos levelében, mint az ország egyik nyugati pontja, hitelt érdemlő.

Kazária államszervezetében jelentős szerepet töltöttek be idegen etnikumok képviselői. Megjegyzendő, hogy a Kaganátus területén igen sokféle nép és népcsoport élt, nem szólva a vazallusi függőségben levő határterületekről. A tarka etnikai összetétel feltételezte az állami funkciók viselőinek különböző nemzetiségét. A legfontosabb hatalmi szervezetben, az állandó kazár hadseregben főként mohamedán, Rus és szláv harcosok szolgáltak.¹⁴⁴ Ezenkívül a IX—X. században határőr szolgálatra felhasználták a kazár területre betelepített uz és besenyő törzseket is.

Kazária határos volt a keleti szláv törzsekkel, sőt a keleti szlávok egyes csoportjai a Kaganátus területén éltek.¹⁴⁵ A kazáriai szlávokat többek közt Marwan b. Muhammed kalifa 733—34 évi kazár-ellenes támadása súlyosan érintette, e hadjárat alkalmából húszezer szláv családot a nevezett kalifa Transzkaukázia, Kahétiába hurcolt és letelepített.¹⁴⁶ Az Itilben működő kormányzói testület összetétele is példázza az ország etnikai összetételét, noha, amint azt fentebb jeleztük, e testület összetétele esetében számolni kell az országon átutazó kereskedők ügyeinek intézésével kapcsolatos szükségletekkel is.

Mindenek előtt figyelemre méltó a hadsereg, a kazár király fegyvereseinek idegen etnikai összetétele. A jelek szerint éppen a leghatékonyabb állami szervezetben sajátos kortűnet volt az idegen fegyveresek alkalmazása.

A kazár állam a türk törzsek szövetségére jellemző hatalmi formák és méltóságok kiteljesedését példázta. A kettős fejedelemség intézménye, a legfelsőbb és a kevésbé jelentős méltóságok elnevezése is jórészt türk eredetű nyúlik vissza. A különböző törvénykezési eljárások alapján működő bírói testület megteremtése azonban már túllépett a törzsszövetségi hatalmi formák keretein.

A fegyveres kíséret helyébe a központilag szervezett állandó zsoldos hadsereg lépett, amelyet kiegészítettek a vazallus népek segédcapatai. Kazária ismerte az elnyomó, hatalmi szervezet alapvető intézményeit, amelyeket azonban még átszöttek a nemzetségi-törzsi szervezeti formák.

A nemzetségi tulajdon és munkaszervezési formák fölé tornyosuló, törzsszövetségi hatalmi funkciókból kialakult kezdetleges kazár állam Kelet-Európa önállóan kialakult társadalmi és politikai képződménye volt, amelyik fontos szerepet töltött be a nomád gazdálkodás átalakításában, az ekés földművelés meghonosításában.¹⁴⁷ A Kaganátus és a Kijevi Fejedelemség hatalmi és politikai szervezetének együttes tárgyalása felhívja a figyelmet ennek a két nagy hatalmi csoportosulásnak tartalmi és formai hasonlóságára, de különbözőségére is. A Kijevi Fejedelemség területén mindenek előtt nem találkozunk a kettős fejedelemség intézményével, nem találkozunk a különböző törvénykezési eljárásokat követő bírói testülettel. Ezzel szemben mind a két kezdetleges állam rendelkezett fegyveres hatalmi szervvel, amely a Kijevi Fejedelemség területén a kíséret,

¹⁴⁴ МИИ. 256, 258. 1.

¹⁴⁵ М. И. Артамонов: МИА. 62. 56, 61—62. 1.

¹⁴⁶ V. Minorsky: A History of Sharvān and Darband... 109. 1. Nem világos, hogy a keleti szlávok melyik csoportjáról van szó, Minorsky a szeverjan, vjatics és a polján törzsre gondol. Ibn Khurdadbeh a Rus kereskedőket a szlávok egy fajtájaként jellemzi, a Don-t szláv folyónak nevezi, Idrisi (a XII. század első felében) a Don-t nahr al-Rusiya nevezi, az ő idejében a Rus szó már elvesztette előző kettős értelmét, és kizárólag a szláv orosz államot jelentette.

¹⁴⁷ М. И. Артамонов: МИА. 62. 29—30. 47—48. 1. — И. И. Ляпушкин: МИА. 62. 126—127. 1.

druzsina elnevezést őrizte meg, de a kíséret jellemzőin kívül már felvette a szoldos hadsereg vonását is. Ezt bizonyítja Vladimirnak és fiainak magatartása a varég fegyveresekkel szemben. A Kijevi fejedelmek a kazár kagánokhoz hasonlóan alkalmazták a vazallusi népek és törzsek irányában az adóztatást és a fegyveres szolgálat kikényszerítésének politikáját. A kijevi állam, a kazár államhoz hasonlóan, a behódolt törzsek fejedelmét engedelmességre szorította, de a vazallusi függőséget, a reális erőviszonyokkal számolni tudó helyi fejedelmeket meghagyta törzsük élén. Ha azonban a helyi fejedelmek fellázdáltak a kijevi hatalom ellen, akkor az utóbbi leszámolt a lázadókkal. Jeleztük, hogy a kazár kagán a vazallusi függőség jeléül feleségül vette a függőségben élő fejedelmek leányait és túszokat szedett. A vazallusi viszony megpecsételésének e primitív formájával találkozunk a Kijevi Fejedelemség jellemzésekor is. Igor özvegyét, Olgát a drevljan Mal azért akarta feleségül venni, mert akkor a törvényes kijevi örökösrel, a kiskorú Szvjatoszlávval azt tehet, amit akar. Vladimir erőszakkal vette feleségül a polocki Rogneda fejedelem leányát. Feleségeinek nagy száma jelzi, hogy a házassági kapcsolatok útján is megerősített vazallusi függőség nem csak a kazár politika módszere volt. E fejedelmi házassági szokásban a patriarchális családon belüli függőségi rendszer állami politika rangjára emelésének példáját láthatjuk. Figyelmet érdemel Ibn-Fadlan jelentése a Rus-ok fejedelmének zárt életmódjáról s helyetteséről, a hadvezérről, aki védte a fejedelmet és alattvalóit. A fejedelmet 400 fegyveres vitéz vette körül, akikből állandó kísérete állt. A Rus fejedelem családi életének az a jellemzése, amelyet Ibn-Fadlan közléséből tudunk, kiegészíti az előzőekben mondottakat.¹⁴⁸ A tanulságos hasonlóságok sorát növelve még egy érdekes, Olga adóztatási rendszerével kapcsolatos adatra érdemes felfigyelni: az orosz évkönyvek raszkolnyik (eretnek) változatából Tatischev idézi Olga fejedelemasszony völegényadóját.¹⁴⁹ Ennek kapcsán nem csupán egy újabb adónem bevezetéséről volt szó, hanem egy egész új adózási rendszer kialakításáról, mert a völegényadó bevezetésével megszüntette a fejedelmi adót s helyette fekete nyest prémet szedett, ami a völegény közvetlen urát és a fejedelmi udvart illette. A házasulandótól szedett adó a volgai bolgároknál dívott; a kelet-európai népek társadalmi viszonyainak közös jellemzői tehát túlmutatnak a Kijev és Itil képviselte formákon.

A fejedelmi udvar körutazása mögött a keleti szlávok vonatkozásában is a nemzeti tulajdönt és munkaszervezetet sejthetjük. A két állam területén az uralkodó réteg egyaránt nem a rabszolgatartást részesítette előnyben, a rabszolga-szerzés inkább a külső rabszolgapiacokon történő értékesítés szempontjából játszott szerepet.

A társadalmi alá- és fölérendeltség mindkét állam területén a feudális viszonyok irányában fejlődött. A Kijevi Oroszország esetében ezt a megállapítást a későbbi fejlemények igazolják, míg a Kazár Kaganátus esetében inkább csak a feudális viszonyok kialakulásának kezdeti jeleivel találkozunk, s e kezdeti állapotok továbbfejlődését számos tényező megakadályozta. A Kaganátusnak állandó harcban kellett védelmeznie függetlenségét a Kalifátussal szemben; a népek országútjának középpontjában ránehezedett a Keletről áramló nomád népek nyomása, s végül a teljes ideológiai, politikai elszigeteltség közepette a Kijevi Oroszország a X. század 60-as éveiben lényegében felszámolta a Kaganátus hatalmi pozícióit a kelet-európai síkságon. Ezzel a fellépéssel Szvjatoszláv

¹⁴⁸ И. Ю. Крачковский: i. m. 83—84. l.

¹⁴⁹ В. Н. Татищев: i. m. 48. l.

kijevi nagyfejedelem eltávolította a kijevi fegyveres kereskedőknek a Káspitenger menti területek felé irányuló zsákmányoló és kereskedelmi expedícióit akadályozó hatalmat.

A kazár állam tekintélyét és jelentőségét bizonyítja, hogy a kijevi állam fejedelmét még két évszázaddal a Kaganátus pusztulása után is kagán néven emlegették. Hogyan került a kagán cím kijevi területre? A kagán méltóság-névnek kijevi területre történt behatolása egyes fázisaira vonatkozóan hiányzanak az adatok. Aligha kétséges azonban, hogy a keleti szláv törzsek egykori kazár függősége nem múlt el nyomtalanul a kijevi központtal kialakult szláv hatalmi szervezet életében. Az előzőekben láttuk, hogy Kijev területén éltek keresztény kazárok, akik a keresztény hit szerint esküdtek fel a kijevi—bizánci egyezmények megtartására. A Kaganátus és a keleti szláv területek közti etnikai érintkezés, kölcsönös betelepülés jellemző volt a két korai állam történetére. A szaltovo-majácki kultúra népe, amint azt a régészet is bizonyítja, élénk kereskedelmi kapcsolatban állt a szláv területekkel, az előkelő fegyvereseket megkülönböztető, kazár földön honos ékszermotívum gyökeret vert a kijevi fejedelmek druzsinájában is. A két nagy hatalmi központ uralkodó és köznépi rétege számára ismeretlen volt az etnikai elzárkózás. A vetélkedések hátterében nem mutatható ki az etnikai, faji ellenszenv motívuma. Az ellenségeskedések, a fegyveres összecsapások hátterében a zsákmányszerzés a hatalmi, uralmi törekvések húzódtak meg.

Akármilyen is volt a kagán cím szláv¹⁵⁰ területen történt elterjedésének konkrét útja, egy kétségtelen, a kazárok kagánja, e méltóság viselője nagy tekintéllyel rendelkezett Kelet-Európában a korai középkor századaiban. A kagáni cím tekintélyt kölcsönző jellege nem utolsó sorban szerepet játszott abban, hogy a kijevi nagyfejedelmek használták ezt a címet.

Kelet-Európa síkságain tehát két nagy hatalmi képződmény jött létre, s ezek hol békében éltek, hol harcban álltak egymással; ebben a korban egyébként nehéz megállapítani, hol kezdődött az átmenet a békés kereskedő és a rabló karaván között. Az állam, az antagonisztikus ellentmondások kialakulásának korában aligha lehet kimutatni az abszolút béke állapotát. A kibékíthetetlen hatalmi vetélkedések közepette Kelet-Európában két gazdálkodási forma, az ekés földművelés és a nomád-félnomád állattenyésztés közti kölcsönviszony, a Kijevi Szláv Fejedelemség és a Kazár Kaganátus területén kialakult gazdasági és társadalmi állapotok kölcsönviszonya határozta meg a IX.—X. századi fejlődést. Nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy a kijevi fejedelem kagán címe éppen a Volga és a Dnyeper közti földműves és steppei nomád állattenyésztő lakosság felé irányult; a kagáni cím a steppei népek irányában hivatva volt igazolni a kijevi fejedelem hatalmi aspirációjának legitimitását.

¹⁵⁰ D. M. Dunlop: i. m. 237—238.

А. БАРТА

КИЕВ И ИТИЛЬ

Резюме

Исследование посвящено формам управления и общественной структуре Хазарского Каганата и ранней Киевской Руси.

К господствующим слоям Киевской Руси относились князья, бояре, воеводы, гриди — рыцари, члены вооруженной дружины и городские старейшины. Общий термин «муж» служил для обозначения отдельных представителей господствующего слоя, сгруппировавшегося вокруг киевских князей.

Этнический состав господствующего слоя (мужей) был смешанным, в него входило значительное число норманов. Наличие чужих по этническому происхождению элементов в киевском господствующем слое объясняется тем, что киевские князья в борьбе против отдельных племенных (древлянских, вятических, радимических) князей вынуждены были опираться на славян незнатного происхождения и чужих рыцарей, богатство и господствующее положение которых зависели исключительно от степени заслуг в пользу киевского великокняжеского двора, т. е. от милости киевских князей.

Предположительно за отличным от постоянной вооруженной дружины термином «вой» скрывается рядовое население, которое вполне определено обнаруживается термином «челядь». Правовое положение слуг в раннем русском государстве во многом напоминает положение рабов: слугу (челядина) можно было продать, он имел определенную цену, его могли подарить. Но насильственная продажа челядина в Киевском государстве была запрещена, т. е. он получил и юридическую защиту, следовательно, рядовое население не было в положении раба в классическом смысле, а оно было подневольным населением раннефеодального типа.

Взаимосвязи между Киевской Русью и Хазарским Каганатом были весьма разнообразными. В 8—9 веках большая часть восточнославянских племен находилась в хазарской зависимости, даже в 10 веке значительные группы восточных славян находились под хазарским господством.

Напоминание об этих связях хранит титул киевских князей 11 века «каган».

В ходе изложения структуры господства и общества Хазарского Каганата исследование показывает дуалистическую верховную власть и ее тюркское происхождение. После сакрального князя (каган, хан) следовали второй князь, полководец (хакан бек, бек) и третий князь (к. нд. р. хакан), а за ними шла прочая придворная знать; jawshgh-г, тудун, предположительно управляющий вассальными областями, затем неизвестного значения b.w.l.s.c.j. По всей вероятности хазары сохранили оригинальный титул вассальных князей. В Итиле вокруг главного князя стояла корпорация судей, состоявшая из мусулман, евреев, христиан и из одного язычника.

Представители хазарской знати в зависимости от величины своих богатств были обязаны выставлять воинов в постоянную армию, этнический состав которой был пестрым. Пестрота этнического состава постоянной вооруженной власти в Восточной Европе в период раннего средневековья была общим явлением, независимым от государственных границ.

Подневольное население имело свои родовые земли, но они уже не были родовыми владениями, свободными от дани. Налоговая политика хазарского государства поставила рядовое население в зависимое положение.

Проведение параллелей между формами государства, общественного строя и данничества обращает внимание на общие тенденции. Употребление титула «каган» при киевском дворе 11 века было неслучайным явлением; за этим явлением скрывается стремление киевской княжеской власти господствовать над степными народами.